

H. NÉMETH ISTVÁN

Végváarak, városok, hadseregszállítók

A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer
1526–1593

A szabad királyi városok politikai helyzetét a kora újkor századaiban a korábbinál nagyobb mértékben meghatározta, hogy milyen mértékben tudtak szerepet vállalni az egyre nagyobb önállósághoz jutó, tartományait az abszolutizmus ismérvei szerint kormányzó uralkodók hadjáratainak finanszírozásában. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen más, határozottabb „érv” nem állt a városok rendelkezésére, amellyel érdekeiket megfelelően alátámaszthatták volna, mint az általuk befizetett adó, azok a kölcsönök, amelyekkel a gyakori pénzzavarral küszködő uralkodókat segítették ki, illetve azok a pénzüsszegek, amelyeket királyuk a rendelkezésére bocsátott katonaság zsoldjaként fizetett ki. A Német Birodalom szabad városainak jelentős része ily módon nyerte el kiváltságos helyzetét. A 15. században főként vászonipara révén egyre gazdagodó Köln városa például annak ellenére, hogy a század folyamán már ténylegesen a szabad városok státusának ismertetőjeleivel rendelkezett, hivatalosan csak az 1474–1475. évi neussi háborúban hozott tetemes áldozatvállása honorálásaként kapott helyet a szabad városok sorában.¹

1 *Gisela Möncke*: Zur Problematik des Terminus „Freie Stadt” im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Bischofs- und Kathedralstädte des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Hrsg. Franz Petri. Köln–Wien, 1976. (Städteforschung A/1.) 84–94., 90. Újabban: *Peter Moraw*: Zur Verfassungsposition der Freien Städte zwischen König und Reich, besonders im 15. Jahrhundert. In: *Res publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar*. Berlin, 1988. („Der Staat” Beiheft 8.) 11–39. Köln városa két *Romzugot* fizetett azért, hogy IV. Károly megadja a szabad városi rangot. *Hans Fischer*: Die Teilnahme der Reichsstädte an der Reichsheerfahrt vom Interregnum bis zum Ausgang Kaiser Karls IV. Diss. phil. Leipzig, 1883. Idézi: *Brigitte Maria Wübbecke*: Das Militärwesen der Stadt Köln im 15. Jahrhundert. Stuttgart, 1991. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte 91.) 242.; *Henning Eichberg*: Ordnen, Messen, Disziplinieren. Moderner Herrschaftsstaat und Fortifikation. In: *Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit*. Hrsg. Johannes Kunisch. Berlin, 1986. (Historische Forschungen 28.) 347–375.; *Gerhard Fouquet*: Die Finanzierung von Krieg und Verteidigung in oberdeutschen Städten des späten Mittelalters (1400–1500). In: *Stadt und Krieg*. Hrsg. Bernhard Kirchgässner–Günter Schmolz. Sigmaringen, 1989. (Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 15.) 41–82.; *Harry Gerber*: Die Kriegsrechnungen des Schmalkaldischen Bundes über den Krieg im Oberland des Jahres 1546. *Archiv für Reformationsgeschichte* 1935. 41–93., 218–247., 1936. 226–255., 1937. 87–122., 272–288.; *Johannes Müller*: Die Finanzpolitik des Nürnberger Rates in

Magyarországon sem volt ez másként. A Magyar Királyság szabad királyi városai az uralkodók hadjáratai során nyugati társaikhoz hasonlóan a hadakozás pénzügyi hátterét nyújtották. Ez ugyan jócskán kimerítette a városok kasszáját, mégis – és ezt a hazai városfejlődés megítélésében igen fontos jelnek vélem – a városok a 15 éves háború időszakáig még „csődmentesen” tudták vállalni ezt az igen súlyos terhet.² Magyarországon ritka volt az olyan „alkalom”, amikor egy-egy várost nagyobb haderő vett körül és ostromolt meg, mint ahogy ez Kassa esetében a huszita háborúk, illetve 1491-ben II. (Jagelló) Ulászló trónöröklése kapcsán történt.³ A városok azonban sokkal gyakrabban (és nagyobb haszonnal) vettek részt közvetve a háborúskodásban. A háború ugyanis már a 15. század során olyan lehetőségeket is nyújtott, amelyek egy-egy kereskedő polgár tőkéjét alaposan gyarapították. A hadiszállítások során a vállalkozók amellett, hogy busás haszonra tettek szert, olyan kapcsolatokhoz is jutottak, amelyeket más módon egy egyszerű városi polgár csak nehezen tudott volna kiépíteni.⁴ Ám ebben a viszonylag új „üzletágban” főként az eleve nagyobb tőkével rendelkező itáliai és német kereskedőházak magyarországi megbízottai vettek részt. Ezért ekkor a hazai kereskedőréteg így nem tudott jelentősebb bevételhez jutni, és a vállalkozás eme formájával nagyobb mértékben megnövelni tőkéjét.⁵

A mohácsi ütközetet követő évtizedekben azonban Felső-Magyarország, azaz a tiszántúli 13 megye maga is háborús tereppé változott. Nem véletlenül, hiszen a Szapolyai János mellett döntő nemesek választottjuk legfontosabb birtokainak közelében fekvő területek legnagyobb földbirtokosai voltak. Emiatt a városok szokásos (adó)terhei mellett számolniuk kellett az ellenség ellenük vezetett ostromával is. Mindez a veszély azonban eltörpült azzal a megterheléssel szemben, hogy a közelükben állomásozó seregek ellátását is részben nekik kel-

der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1909. 1–63.; *Hermann Kellenbenz*: Die Finanzen der Stadt Augsburg 1547. In: *Civitas Communitas. Studien zum europäischen Städtewesen. Festschrift Heinz Stoob zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Helmut Jäger–Franz Petri–Heinz Quirin. Köln–Wien, 1984. (Städteforschung A/21.) 517–542.; *Jürgen Kraus*: Das Militärwesen des Reichsstadt Augsburg 1548–1806. Vergleichende Untersuchungen über städtische Militäreinrichtungen in Deutschland vom 16.–18. Jahrhundert. Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg 1980. 74–106.; *Walter Freynhagen*: Die Wehrmachtverhältnisse der Stadt Rostock im Mittelalter. Mecklenburgisches Jahrbuch 1931. 1–102.; *Eberhard Naujoks*: Stadtverteidigung und Wehrverfassung Esslingens im 16. Jahrhundert. Esslinger Studien 1959. 16–30.; *Philippe Contamine*: Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financiers et économiques. *Revue Historique* 1978. 527. sz. 23–47.

2 *Kubinyi András*: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: *Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk. G. Szende Katalin. Sopron, 1993. 155–168.

3 *Wick Béla*: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. 49.

4 Vö. a nagypolitikába beavatkozó nagymarosi, majd nagyszombati polgár, Trombitás János kalandos életútjával. *Szakály Ferenc*: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 219–387.

5 *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *Budapest Régiségei* 1959. 99–119.

lett állniuk. Ez nemcsak a városi pénztárak egyre gyorsuló ütemű kiürülését, hanem a birtokaikra zúduló zsoldos seregek pusztítását is jelentette. A háborúskodás következtében a térség külkereskedelmi forgalma visszaesett. A polgárok a számukra oly fontos hegyaljai szőlőket sem tudták biztonságosan megművelni: 1528-ban Athinai Deák Simon foglalta el a hegyaljai szőlőket – Conrad Sperfogel, lőcsei krónikást idézve – „olyan célból, hogy a szabad királyi városoktól elvegye a bortermés egész jövedelmét, amit aztán meg is cselekedett”. Nem sokkal Hans Katzianer főkapitány kivonulását követően János király hívei a következő évi szőlőtermés leszüretelését is megakadályozták: 1532-ben a lőcseiek hegyaljai birtokaikról a János-pártiak támadásai miatt mindössze 2 hordó bort tudtak elszállítani. Mindemellett főként Lőcse még a Szapolyai-párti főurak ekkoriban mind gyakoribb garázdálkodásait is kénytelen volt elszenvedni, illetve emiatt egyre nagyobb saját haderőt tartani. A szövetség ugyan igyekezett ez ellen saját eszközeivel fellépni, és többször is követeket küldött Bécsbe, az általuk egyedül legitimnek tartott I. Ferdinándhoz, „ám semmi segítségre sem tudtak szert tenni”.⁶

A felső-magyarországi védelmi rendszerben a városok időszakonként eltérően, különböző feladatokat láttak el. Annak ellenére, hogy csak a 16. század közepén dőlt el, hogy melyik város és milyen módon vesz részt a régió védelmében, nem mindannyian váltak a rendszer szerves részévé. Lőcse 17. századi krónikása, Caspar Hain a kortárs Conrad Sperfogel feljegyzéseire⁷ támaszkodva közli, hogy a lőcseiek mennyi katonát voltak kénytelenek befogadni, és azok milyen károkat okoztak a városban. 1528 márciusának végén Katzianer 4000 fős seregéből öt hétre 350 Landsknecht Lőcsén szállt meg, akik májusi távozásukig közel 1040 forint kárt okoztak a városnak. Ennek nagy része a ki nem fizetett kölcsönökből halmozódott fel.⁸ A következő évben Katzianer seregének távozásával hasonló károk érték Lőcsét, és a többi várost is, akik ezért Werner György eperjesi jegyzőt küldték követségbe az uralkodóhoz: „ezzel mégsem értek el semmi egyebet, mint azt, hogy a nevezett Wernernek követségével is haszontalan költségbe verték magukat”.⁹ A magyar védelmi rendszerbe Lőcse azonban sosem épült be, mivel messze esett a török és az erdélyi fejedelmek hadjáratai-

6 *Hain Gáspár*: Szepességi vagy lőcsei krónika (Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung). Kiadta: Bal Jeromos–Demkó Kálmán. Lőcse, 1905. 38., 44., 59. Lőcse esetében Hieronim Łasky és a késmárkiak (nem titkoltan saját kereskedelmi privilégiumaik miatt) indított magánháborúskodása a legismertebb. *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító-joga. (Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570). Bp. 1922., kül. 65–82., ill. *Hain G.*: i. m. 34–77. passim. Pethő János felső-magyarországi főkapitány 1558-ban a szüret idejére katonákat rendelt ki Hegyalja védelmére. Štátny Oblastný Archív v Levoči, Archív Mesta Levoče (= AML) I/30.

7 *Conrad Sperfogel* krónikájából részleteket közölt: *Wagner Károly*: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Bécs, 1773–1774. és Pozsony–Kassa, 1778. 129–188.

8 *Hain G.*: i. m. 36.

9 I. m. 43. „Nihil tamen perfecerunt, praeterquam quod et in hanc dicti Weneri expeditionem inanes sumtus fecerunt.”

nak útvonalától. Csupán az 1550-es években és az 1570-es évek közepén a Lengyelország felől várható támadások esetében szerepelt a császári hadvezérek terveiben, akkor is főként gazdasági (beszállásolás, élelmezés és hadianyag-ellátás stb.) és nem stratégiai szerepe miatt. Egyébként továbbra is csak egy-egy hadjárat alkalmával ide rendelt mezei csapat állomásozott Lőcsén.¹⁰ A szepesi város viszont ideális összekötő kapocsként szolgált egyrészt a lengyel királlyal történő diplomáciai kapcsolatok fenntartására, másrészt pedig az 1536 és 1552 között el-lenséges kézen lévő Kassa kikémlelésére. Ezt a városok által alkotott városszövetségből adódó meglévő, illetve a Kassán maradt régi polgársággal tartott összeköttetések is elősegítették.¹¹

Eperjes, Lőcséhez hasonlóan szintén nem vált a 16. század közepén kialakult védelmi rendszer meghatározó részévé, noha egy időben a térségben állomásozó mezei hadak központjának szerepét töltötte be. Szapolyai kapitányai, Kállay János, Horváth Ferenc és Vinnyay László 1536. december 4-én cselled elfoglalták Kassát. Ezt követően a város kapitányává Czeczey Lénárdot nevezték ki.¹² A Czeczey által megszállva tartott várossal szemben a Ferdinánd-pártiaknak szükségük volt tehát egy Kassához hasonló adottságokkal rendelkező helyre, ahol ideiglenesen egy megfelelő katonai igazgatási központot alakíthattak ki. E célra Eperjest szemelték ki, ahol már a 15. századtól kezdve öntöttek ágyút és más hadiszereket a király és a város számára.¹³ Kassa mellett Eperjes volt a térség egyik legdinamikusabban fejlődő városa, amely így megfelelő gazdasági háttérrel rendelkezett a katonaság ellátásához. Ferdinánd Kassa elfoglalása után tehát Eperjesre helyezte katonái nagyobb részét, és Serédy Gáspár, a felső-részek kapitánya is ide tette át székhelyét. A főkapitányi haderő gyalogosait a város lakosaihoz szállásolták be, míg a lovasokat a város birtokaira, illetve a közeli falvakba telepítették. Ahogy azt Lőcse esetében láthattuk, a katonák a város környéki kertekben és szőlőkben garázdálkodtak, vendéglátóikat gyakorta zaklatták. A fizetetlen katonák ugyanis ily módon próbálták élelmet szerezni, sőt az eperjesiek beadványának tanúsága szerint a hadsereg jelenléte a kereskedést is akadályozta.¹⁴ A felmerülő problémákat a felső-magyarországi városszövetség is megpróbálta orvosolni. Eperjesi gyűlésükön szerkesztett panaszlevelükben arra

10 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA). Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA), Hof-finanz Ungarn (= HFU). RN 6 1557. dec. fol. 3., ill. febr. fol. 28–29.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Minutae. Másolati könyvek. Kötelezvények, szerződések (= E 244 Min. c/4.) 1. köt. fol. 344.

11 A jászói prépost és Lőcse állandóan értesítették egymást az ellenség kezére került városban törtétekről. 1540. dec. 3. MOL Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok (= E 554 Vár. és kam. ir.) Jankovics-gyűjtemény (= Jank. gyűjt.) N° 58.

12 *Takáts Sándor*: Czeczey Lénárd kapitány. In: *Uő*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 25–28.

13 *Iványi Béla*: Eperjes középkori ágyúöntőháza és puskapormalma. *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK) 1913. 264–278.

14 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA). Ungarische Akten (Hungarica) (= UA). Allgemeine Akten (= AA) 1538. Fasc. 36. jún. 22. fol. 94–95.

kérték az uralkodót, hogy a Landsknechteket ne a város házaiba szállásolja el.¹⁵ A kérésnek ekkor volt hatása: hamarosan arról értesülünk, hogy az Eperjesen lévő katonák nagyobb hányadát áthelyezték, valamint a többi városnak is ígéretet tettek, hogy a katonák egy részét ki fogják vonni a városokból.¹⁶

Vajon miért vonta ki az uralkodó a városból katonáinak nagy részét, ha mindenképpen szükség volt egy olyan központra, amely pótolni tudta Kassát? Ferdinánd intézkedései arra mutatnak, hogy a közeli Sáros részben be tudta tölteni azokat a feladatokat, amelyek Kassa elestével a felső részek kapitányaira hárultak. Az uralkodó ezért engedett a városok kérésének – amit egyébként a jóval fontosabb stratégiai helyzetben lévő településeknél (mint például Győr, vagy később Kassa) már nem tett meg. Már Tommaso Lascano királyi főhadparancsnok 1539. évi támadásánál kiderült, hogy a Kassát megtámadó haderő nagyobb részét a sárosi vár főleg Eperjesről áthelyezett katonái alkották.¹⁷ Bár Ferdinánd a balszerencsésen végződött kassai kaland után megpróbálkozott az eperjesi őrség létszámának megnövelésével, mégis elsősorban a sárosi vár megerősítésével törődött.¹⁸ Eperjes azonnal tiltakozott a helyőrség létszámának megnövelése ellen, és úgy tűnik, hogy az uralkodó nem valósította meg ezt a tervet.¹⁹ Ezen tényezők arra mutatnak, hogy a két megerősített hely, Eperjes és Sáros együtt töltötte be Kassa katonai szerepét. Mivel elég közel feküdtek egymáshoz, Eperjes a hadseregellátásban próbálta pótolni a kiesett Kassát, míg Sáros vára jobb erődítései miatt volt fontos a Szapolyai János katonasága ellen felállított védelmi rendszerben. Sáros esetében nem kellett számolni azokkal a kellemtelenségekkel sem, amelyek egy városban állomásozó hadsereggel minduntalan megtörténtek. Emellett a főkapitányok mindazon előnyöket élvezhették, amelyekkel egy város a katonaság ellátása során szolgálni tudott. Ezt segítette elő az is, hogy a szintén fogságba esett Leonard Österreicher sárosi kapitány helyett a vár élére Werner Györgyöt nevezték ki, aki korábban eperjesi jegyző,

15 Uo. 1538. jún. 22. fol. 96–99.

16 Uo. 1538. júl. 6. fol. 20–21., ill. 1538. júl. 15. fol. 79–80. Eperjes csak akkor került ehhez hasonló helyzetbe, amikor a 17. század során Kassa a politikailag mind aktívabb erdélyi fejedelmek kezére került. A végvárakban elhelyezkedő katonaság felmérésére szolgáló jegyzékek közül 1625-ben Eperjes szerepelt Kassa helyett 306 fős katonasággal, továbbá Forgách Miklós katonaságának ideiglenes állomáshelyéül szolgált a Sáros megyei város és annak környéke, ahol 1630-ban – Bethlen halálát követően – azonban ismételten Kassa nevét olvashatjuk. *Pálffy Géza: A török elleni végvárrendszer létszám- és zsoldösszeírásai a 16–17. századból.* (Kézirat).

17 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 39. 1539. jún. 23. fol. 75–77.

18 Uo. 1539. jún. 25. fol. 81., jún. 29. fol. 95., 1539. jún. fol. 82–84. 1539. aug. 15-én a környék összes dézsmajövedelmét Sáros ellátására rendelte. (Uo. fol. 20.) Sáros erődítéseire és a vár történetére ld. *Kónya Péter: A sárosvármegyei várak és más erődítmények az utolsó Habsburg-ellenes felkelésekben.* In: *Végvár és környezet.* Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.) 224–225.

19 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 39. 1539. aug. 26. fol. 40. A város azzal érvelt, hogy a beszállásolt katonák csak károkat okoznak a polgárságnak, de hathatósan nem tudják őket megvédeni. III. uo. 1539. jún. 25. fol. 81.

majd e megbízatást követően a felső-magyarországi jövedelmek kezelője volt.²⁰ A várat a 16. század harmincas éveinek végén gyors ütemben kezdték erődíteni, majd jelentősebb létszámú helyőrséget helyeztek el frissen megerősített falai között.²¹ A vár ellátására szánt jövedelmek nagysága is arra utal, hogy ekkor még a 16. század közepén kialakuló védelmi rendszer felső-magyarországi részének fontos tagja volt.²² Sáros azonban csak Kassa időleges pótlására szolgálhatott, és miután Kassa ismételten a Habsburgok kezére került, jelentősége fokozatosan csökkent.²³ Az 1550-es évek végén megszilárduló felső-magyarországi védelmi rendszerben Sáros már nem szerepelt végvárként. A Magyar Kamara uradalmi központként kívánta felhasználni, főként miután 1556-ban a Perényi család sztropkói birtokait is a várhoz csatolta.²⁴ A stratégiai jelentőségét veszített várat az uralkodó sürgető adósságai kifizetése miatt a század második felében zálogo-

20 *Elfriede Rensing*: Georg Werner (1490?–1556) Präsident der Zipser Kammer. Bécsi Történeti Intézet Évkönyve 1933. 31–58.

21 1538-ban az uralkodó Werner Györgynél és Lascanónál egyaránt sürgette Sáros erődítési munkálatainak gyorsítását, olyannyira, hogy Hieronim Łasky és Loboczky Mátyás panasszal fordultak I. Ferdinándhoz jobbágyaik túlzott megterhelése miatt. Az uralkodó ugyan megparancsolta, hogy a törvényben előírtnál jobban ne terheljék a megye jobbágyait, de egyben ismételten meghagyta kapitányainak az építkezések folytatását. A felső-magyarországi hadak irányításával megbízott királyi parancsnokok pedig e parancs szerint, az uralkodó valódi érdekeinek megfelelően tovább sürgették a vár építkezéseit. ÖStA HHStA UA AA 1538. dec. 5. fol. 11., ill. MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Jank. gyűjt. N° 50.

22 1546-ban a Magyar Kamara a vár ellátására 3303 forint 65 dénárt utalt ki, míg Dobó István és Serédy Gáspár szükségleteire összesen 2497 fl.-t biztosított. (MOL E 554 [Vár. és kam. ir.] Fol. Lat. 1004. fol. 146–148.) Egy évvel később Sáros és Sóvár ellátását a felső-magyarországi négy város végezte el. Ezzel együtt az uralkodó a vár ellátását illetően Wernernek teljes körű meghatalmazást adott (ÖStA HKA HFU RN 2 1547. máj. 12. fol. 22.), amit Werner ki is használt. (MOL Magyar Kamara Levéltára, Litterae ad Cam. exaratae [= E 41 Litt. ad Cam.] 1549. N° 74. Vö. ÖStA HKA HFU 1549. RN 2 fol. 412–420., 1549. dec. 31. fol. 430–437.) 1549-ben Sáros ellátására havonta 6000 forintot szántak, ezzel szemben Egerre „mindössze” 1350 forintot. (MOL Magyar Kamara Archívuma, Miscellanea [= E 210 Misc.] Militaria 123. t. 5. sz. fol. 15–16.)

23 A sárosi helyőrség létszámát Kassa átadása után a minimálisra csökkentették, mivel „hoc tempore civitate Cassoviensi in manibus et potestate nostra existente”. MOL Magyar Kamara Levéltára, Benignae resolutiones, (= E 21 Ben. res.) Másolati könyvek (= b.,) 4. köt. fol. 29. 1552. márc. 23.

24 1557-ig, leszámítva az Eger és Szolnok elleni ostrom időszakát, amikor az uralkodó parancsára 32 főre csökkentették a sárosi katonák számát (MOL E 41 [Litt. ad Cam.] 1552. N° 39., 43.; ÖStA HKA HFU RN 3 1552. febr. fol. 19.), Sároست mindvégig elég nagy létszámú helyőrség védte. 1557-ben Conrad Kapler kapitány elszámolása szerint az őrség 111 emberből állt, akik ellátásához évente 5068 forint szükséges. (MOL E 554 [Vár. és kam. ir.] Fol. Lat. 830. fol. 104.) Mind az uralkodó jelentéseiben, mind pedig a felső-magyarországi kamarai szervek jelentéseiben a legjelentősebb várak közé sorolták a sárosi várat. ÖStA HKA HFU 1553. RN 4 ápr. fol. 15–18.; MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1553. N° 34., MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1313. fol. 369., MOL E 21 (Ben. res.) 1554. jún. 23. b., 5. köt. fol. 40., MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1555. N° 16., ill. MOL Magyar Kamara Archívuma, E 227 Libri regii 2. köt. 168–169.; ÖStA HKA HFU RN 6 1557. febr. fol. 46., 51–52., 57. Vö. E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 830. fol. 45–100.

sították el különböző családoknak.²⁵ A 16. század során kialakuló védelmi rendszernek a városszövetség tagjai közül a fent említett városok tehát nem váltak szerves részeivé. Erre a városok közül (megfelelő gazdasági háttere miatt) egyedül Kassa volt alkalmas.

Kassa a Mohácsot követő években is az átvonuló királyi seregek egyik fontos központja volt, a városban helyőrség állomásozott, de úgy tűnik, hogy ekkor még a katonákat nem állandó időtartamra fogadták fel.²⁶ Kassa csak akkor kapott állandó helyőrséget és vált az ekkor kialakuló védelmi rendszer egyik fontos tagjává, miután ismét Habsburg-kézre került. A város a felső-magyarországi főkapitányságot alkotó várak övezetének második vonalában feküdt, és a végvidéki főkapitányság központjaként leginkább a végvárak ellátása volt a feladata. Hogy a Bécstől és Pozsonytól távol fekvő város feladatának még jobban eleget tehessen, a Szepesi Kamara székhelyeként a 16–17. század folyamán egyben fontos közigazgatási, pénzügyi és katonai központtá vált. A város birtoklása lehetővé tette, hogy a környező megyéket is a Habsburg-uralkodó ellenőrizze, és a királyi adókat is biztonságosan hajthatták be.²⁷ Emellett Kassa az Erdélyi Fejedelemség, Lengyelország és az Oszmán Birodalommal folytatott diplomáciai

25 Már 1554-ben felmerült annak a terve, hogy a várat Perényi Gábor kapja meg a kamarának vele szemben fennálló 40 000 forintos adóssága fejében, de akkor Sáros fontosságára való tekintettel az uralkodó elvetette ezt a megoldást. (MOL E 21 Ben. res. 1554. febr. 16. b., 5. köt. fol. 16.) 1557-ben felülvizsgálták a vár jövedelmeit és Miksa főherceg javaslatára csökkentették a helyőrséget, majd 1560-ban Ferdinánd zálogba adta Johan Rottalnak. (1557. febr. 5. ÖStA HKA HFU RN 5 1555. febr. fol. 106., 111.; MOL E 21 Ben. res. b., 5. köt. fol. 187–189., Ferdinánd konvencióos levele Rottal részére Sáros váráról: uo. fol. 182.) A birtokot ezután Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány, majd annak halálát követően 1596-ban Dersffy Ferenc vette zálogba 25 000, ill. 50 946 forintért. (MOL A 57, Kancelláriai levéltár Libri regii [= A 57 Lib. reg.] 5. köt. 213–215.) A Sároshoz csatolt sztropkói birtokot 1568-ban 22 000 magyar forintért adták át gersei Pethő Jánosnak. (MOL A 57 Lib. reg. 3. köt. N° 1220., MOL E 227 Lib. reg. 2. köt. 626–628., MOL P 422, Családi levéltárak [egreskátai] Keglevich család levéltára [= P 422] III. szakasz I. fiók. 1. cs. N° 2., D/2.) Vö. Trencsénell *Kenyeres István: A trencsényi vár a 16. században*. Fons 1995. 35–37., 45., 51–52.

26 MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1535. N° 1.

27 Az 1546:52. tc. szerint a kassaiak Sáros, Ung, Zemplén és Abaúj vármegyékben tették lehetővé a Magyar Kamara részére az adók beszedését. A Czecey Lénárd kassai kapitány által a környező megyékben beszedett adók nagysága és a kapitány „körzetének” területe Sáros vármegye dicajegyzékeiből pontosan megállapítható. (MOL Magyar Kamara Archívuma, E 158 Conscriptioes portarum Sáros vm., 37. köt. fol. 345–531. passim.) A Magyar Kamara 1546. évi számadásai szerint a kassai őrség 485 porta adóját szedte be a megyében, míg ugyanebben az évben Abaúj vármegyéből a dicák felét Czecey katonái hajtották be. (MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1004.) Eger várának elszámolásai szerint 1550-ben a kassaiak Szikszó, Nagyjúvár, Zemplén és Sztropkó kerületek, továbbá Sáros megye teljes dézsmajövedelmét szedték be. (MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1180/b. III. fol. 33.) Zemplén megye esetében, úgy tűnik, a helyi birtokos Perényi és Serédi család elég erős volt ahhoz, hogy megvédje a kassai katonáktól falvait. Hatékonyságukat növelte az a tény is, hogy ezek nagy részében az uralkodónak korábban adott kölcsöneik fejében ők szedték a subsidiumot. Az 1557-ben Dersffy István katonái ellen folytatott vizsgálatból kiderül, hogy ez a terület megegyezett azzal, ahol a királyi főkapitány lovasai is garázdálkodtak. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. 1557. fol. 60–73.

összeköttetések ideális közvetítő állomásául is szolgálhatott. Kassát földrajzi helyzete tehát mindenképpen központi szerephez juttatta a védelmi rendszerben, és fontossága a magyarországi török seregek 1552. évi hadjárata után tovább nőtt. Az oszmán haderő magyarországi támadása előtt a város (I. Ferdinánd megítélése szerint) Eger és Szolnok mögött biztonságban volt, így őrségét az Izabella kivonulása előtti mértékre akarták csökkenteni.²⁸ E döntése azonban később helytelennek bizonyult.²⁹ A hadjárat után fenyegetetté vált Kassa és részben bekövetkezett az, amitől Werner György már 1552. augusztus 18-án (Temesvár, Drégely, Lippa, Karánsebes elfoglalása után és Szolnok ostroma előtt három nappal) tartott. Véleménye szerint „Magyarországon nem lesz a jövőben olyan nagy veszélyben más város, mint Kassa, ha Eger és Szolnok nem tartóztatja fel az előrenyomuló ellenséget”.³⁰ Szolnok eleste után a kamara intézkedései jelzik, hogy Kassa jelentősége még tovább nőtt.³¹ Az 1560-as években megújuló erdélyi támadások idején a Magyar Kamarához beérkező jelentésekből szinte kitapintható az a pánik, amellyel a kamara felső-magyarországi tisztviselői a város esetleges megtámadásáról szóló híreket fogadták.³² A várost kereskedelmi kapcsolatai mellett az is jelentős szerephez juttatta a bécsi kormánysszervek elképzeléseiben, hogy igen közel feküdt a hadászatiilag oly fontos nyersanyagok lelőhelyéhez.³³

28 1552 májusában a kassai helyőrség létszámát a korábbi 500 főről 150-re csökkentették. MOL Magyar Kamara Levéltára, E 15 Expeditiones camerales (= E 15 Exp. cam.) 1552. máj. 20., ill. Miksa főhg. javaslata és parancslevele ugyanerről: ÖStA HKA HFU RN 3 1552. máj. fol. 13.; MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 49. A főherceg tanácsadói már 12-én erről döntöttek. ÖStA HKA HFU RN 3 1552. máj. 12. fol. 13.

29 A Magyar Kamara, értesülve az uralkodó tervezett intézkedéseiről, kérte az Udvari Kamarát, hogy megfelelő emberekkel töltsen fel a város helyőrségét. A megváltozott hadihelyzet végül arra kényszerítette az uralkodót, hogy előbbi parancsát visszavonja. ÖStA HKA HFU RN 3 1552. febr. fol. 19., ápr. 7. fol. 21., ill. 1552. jún. 13. MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 59–60.

30 „Non enim est altera Cassovia in Hungaria quanto autem in periculo sit futura haec civitas si Agria et Zolnok impetum hostium non remorabuntur.” Eperjes, 1552. aug. 18. MOL E 41 Litt. ad Cam. 1552. N° 91.

31 A Magyar Kamara és az uralkodó még a többi vár rovására is Kassa ellátásának biztosítására törekedett és a környékbeli tizedekből a legtöbbet a város helyőrségének ellátására rendelte. ÖStA HKA HFU RN 4 1553. ápr. fol. 15–18.

32 1562-ben a budai pasa egy-egy várat emeltetett Egertől öt mérföldre, ill. a Kőrös és a Maros folyók között, amely híre Pesthy Ferenc, a felső-magyarországi kamarai igazgatóság vezetője a Magyar Kamarát már Eger és Kassa esetleges megtámadásáról tájékoztatta. (MOL E 41 Litt. ad Cam. 1562. N° 3.) Az 1566. évi török hadjárat kezdetén Pesthy ismételtlen attól félt, hogy a török Kassát fogja megtámadni, és jelentette, hogy képtelen ellátni megfelelő módon a helyőrséget, és akár a város elfoglalását is lehetségesnek tartotta. 1566. szept. 2. (Gyula feladásának időpontja!) MOL E 41 Litt. ad Cam. 1566. N° 64., ill. okt. 18-i jelentésében a tatárok és törökök pusztításairól számolt be, amely kapcsán megjegyezte, hogy ebben a helyzetben lehetetlen lesz ellátni Kassát és Szendrőt. Uo. 1566. N° 75.

33 ÖStA HKA HFU RN 3 1552. márc. fol. 7–8. Idézte: *Pálffy Géza*: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: *Végvár és környezet* i. m. 184–185.

E tényezők járultak hozzá, hogy a város a 16. század második felében a végvidéki főkapitányság központja lett, ami szükségessé tette, hogy erődítéseit modernizálják. Az építkezések már az 1550-es évek elején megindultak, de valódi lendületet csak Lazarus von Schwendi tevékenységének köszönhetően kaptak.³⁴ A térség stratégiai szerepe azonban később csökkent, és ennek következtében itt nem alakult ki olyan erődrendszer, mint Érsekújvár, Komárom és Győr esetében (amely városok valóban a török előrenyomulás első vonalában feküdtek), hanem csupán kisebb erődítések készültek el a 17. század második felére. A kassai citadella volt az egyetlen jelentősebb beruházás, az erődítés azonban már túl későn, csak az 1670-es évektől állt a katonai vezetés rendelkezésére.³⁵

Kassa hadászati jelentőségét mutatja a városban, illetve annak környékén állomásozó nagy létszámú királyi őrség is. A Mohácsot megelőző időszakhoz képest, amikor a városfalak védelmét a céheken alapuló polgárőrség és kivételes esetekben a város által fizetett katonaság látta el, lényeges változást jelentett a király katonáinak állandó jelenléte és az uralkodó által kirendelt építőmesterek tevékenysége. Ez a „soldossereg” váltotta fel az elavult polgárőrséget, és a 16. században kialakult új politikai helyzetben hatékonyan tudta ellátni a város védelmével kapcsolatos feladatokat. Katzianer Szapolyai ellen vezetett hadjáratakor ideiglenesen már állomásozott a városban katonaság. Utána Serédy Gáspár, a felső részek főkapitányának vezénylete alatt 300 könnyűlovas szállt meg Kassán, mint az egyetlen olyan helyen, ahol ennyi katonát együtt tartásuk mellett el lehetett látni.³⁶ Mindkét esetben azonban a Szapolyai csapatai ellen a hadjárat idejére kirendelt egységekről volt szó, és így ezek nem tekinthetők Kassa állandó helyőrségének. A védelmi rendszerben Kassa 1551–1552. évi átvételétől kezdve a városban állandó királyi helyőrség állomásozott. Ezzel szemben a többi felső-magyarországi szabad királyi városban (a korábbiakhoz hasonlóan) csupán az egyes hadjáratok alkalmával felfogadott katonaságot szállásolták el. A 16. század harmincas éveiben már állomásoztak mezei hadak Lőcsén, de adataink arra mutatnak, hogy bizonyos számú Habsburg-sereg Eperjesen is volt (még mielőtt Kassát elfoglalták volna).³⁷ 1556. szeptember 14-től 1557. elejéig pedig a Dietrich Marzel vezénylete alatt álló mezei hadak egy-egy zászlóaljja állomásozott a felső-magyarországi városban.³⁸ A közvetlenül Puchaim és Thelekessy Imre kapitá-

34 A középkori városfalakra ld. *Ondrej R. Halaga*: „Dvojité Košice” a ich opevnenie 1290–1990. Bratislava–Košice, 1990. Ugyanezt ld. *Historicky Časopis* (= HC) 1989. 489–514., ill. *Krcho János*: ‘Standing Watch in Kassa’ City Walls and Watchtowers and their Phases of Construction. *Periodica Polytechnica Architecture* 1992. 189–213., ill. *ÖStA HKA HFU RN 5 1555. febr. fol. 78–89.*; *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 191.

35 – *I. –R. [Szilágyi Sándor]*: Révay Ferenc jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban. *Történelmi Tár* (= TT) 1894. 41–42.; *Wick B.*: i. m. 306. Vö. *Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8609. fol. 66’.*

36 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1536. N° 150.

37 Uo. 1536. N° 72.

38 *ÖStA HKA HFU RN 6 1557. jan. fol. 95–97., 107–109.* (Kassán Dietrich Marzel, Bártfán Adam Teichwitz, Eperjesen Andreas Kielman, Kisszebenben Christoph Reickhart, Lőcsén pedig Zacharias Wittolzhauer zászlóaljja állomásozott.)

nyok alá rendelt von Brandis-ezred mustrája is Eperjesen történt.³⁹ Feltehető, hogy 1558-ban von Brandis katonáit a Boroszlóban a cseh rendek pénzén toborzott Schellendorf lovasezred váltotta fel,⁴⁰ ugyanekkor Eperjesen további 163 gyalogos állomásozott „ex speciale mandato regis”.⁴¹

A létszámadatokat bemutató táblázatból⁴² világosan kiderül, hogy a Kassán állomásozó katonaság nagysága a békeéveknek tekinthető időszakokban a kezdeti 300–400 főről egészen a 600–800 fős átlaglétsszámig kúszott fel. A háborús 1570-es évek közepén–második felében pedig elérte a 2000 főt, sőt esetenként meg is haladta azt. A nagy létszámú őrséget az 1577. évi haditanácskozás után sem csökkentették 800 fő alá, annak ellenére, hogy ekkor a Schwendi által képviselt védelmi szisztéma érvényesült Hans Rueber offenzív elképzeléseivel szemben.⁴³ A Kassán állomásozó katonaság nagy létszáma miatt a város a főkapitánysághoz tartozó várak közül az egyik legfontosabb volt. 1576-ban Kassa a felső-magyarországi haderő legnépesebb helyőrsége, az 1582-ben ide rendelt katonák száma pedig a 16. század utolsó harmadában még a főkapitányi székhelyek között is igen fontosnak mutatja Kassát.⁴⁴

Kassa és a főkapitányi haderő létszáma a 16. században és a 17. század elején

Év	Német nehézlovasság	Német gyalogság	Archibusier	Dopp. söld.	Hackenschütz	Magyar lovasság	Magyar gyalogság	Tüzérség	Összes	Éves zsold (r. fl.)
1551. szept. 9– 1552. ápr. 22. ⁴⁵	–	–	–	–	–	200	200 (I. 3– IV. 4-ig 300 fő)	–	400 (I. 3–IV. 4-ig 500 fő)	
1552. ápr. 22– jún. 5.	–	–	–	–	–	50	100	–	150	
1552. jún. 5–20.	–	–	–	–	–	100	50	–	150	

39 Uo. 1557. febr. fol. 82.

40 Uo. RN 7 1559. febr. fol. 87–97. A Christoph Schellendorff vezetése alatt álló Olmützben megmustrált 600 főt számláló lovasezredet 1556-ban szervezték meg. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Sonderreihe des Hofkriegsrates. Bestellungen N° 20.

41 ÖStA HKA HFU RN 7 1559. febr. fol. 237. – Hans Huber felső-magyarországi főkapitány 1577-ben a Késmárkon állomásozó 25 katona fizetésének ügyében írt a Szepesi Kamarához, 1579-ben pedig az eperjesi német zászlóalj panaszkodott, hogy az ellátásukra küldött pénzt még mindig nem kapták meg. MOL E 254, Repraesentationes, supplicationes et instantiae (= E 254 Repr., inst.) 1577. febr. N° 39. és Uo. 1579. márc. N° 9.

42 Pálffy G.: A török elleni végvárrendszer i. m.

43 Geöcze István: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK 1894. 502–537., 647–673.

44 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 1995. 154–156., 159–192.

45 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 830. fol. 12–13.

Év	Német nehézlovasság	Német gyalogság	Archibusier	Dopp. söld.	Hackenschütz	Magyar lovasság	Magyar gyalogság	Tüzérség	Összes	Éves zsold (r. fl.)
1554	–	–	–	–	–	250	200 ⁴⁶	–	450	10 716
1557	– ⁴⁷	400	–	–	–	200	200 ⁴⁸	–	800	
1564	–	400	–	–	–	977	–	– ⁴⁹	1377	87 036
1576	805	400	50	–	–	753	227	–	2235	239 208
1577	–	400	100	–	–	1258	–	–	1752	162 492
1577 ⁵⁰	135	350	100	–	–	250	2	45	882	94 992
1582	200	–	100	70	300	210	32	45	957	98 976
1585	200	–	100	70	300	210	32	45	957	98 976
1588	200	415	100	–	–	210	30	–	955	97 568
1593 ⁵¹	200	–	100	–	–	200	–	–	–	88 212
1597	–	500	–	–	–	–	100	–	600	81 888
1606–1611	–	–	–	–	–	150	150	–	300	
1607 ⁵²	–	500	–	–	–	400	30	51	981	

A városszövetség állandó katonaillesítési terhei

A mohácsi ütközetet, de még inkább Buda elesét követően a városok hadi terhei jelentősen megnövekedtek és teljesítendő kötelezettségeik jellege is megváltozott. A török hódítás ekkor közvetlenül még nem érintette a felső-magyaror-

46 Az 1554. szept. 28-án tartott mustrán a jún. 15–szept. 13-ig a városban állomásozó katonaság 300 gyalogost számlált. MOL E 210 Misc. Militaria 43. t. 4. sz.

47 Az 1557. évi tervezet szerint a tanácsosok jónak tartották, ha egy 600 főt számláló német lovas zászlóalj is Kassán állomásozna. (ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. 1556–57. s. d. fol. 33.) Valószínű, hogy a Csehországból érkező von Brandis vezetése alatt álló nehézlovas zászlóaljra gondoltak, amely ebben az időben a cseh rendek hozzájárulásaként a Szepességben állomásozott. ÖStA HKA HFU RN 6 1557. febr. fol. 82.

48 ÖStA HKA HFU RN 6 1557. jan. fol. 95–97. szerint 200 magyar gyalog, HHStA UA AA Fasc. 78. 1556–1557. s. d. fol. 33. szerint 150 magyar gyalog állomásozott Kassán.

49 Számukat a német lövészekhez sorolták és zsoldjukat is azokéval együtt számolták el.

50 Az ebben az évben tartott haditanácskozás által kijelölt keretszámok.

51 A főkapitány mellett szolgáló haderőről van csak tételes elszámolás. Emellett Kassa szükségleteire havonta 2876 rajnai forint 45 krajcárt adtak, a Kassán állomásozó haderő részletezése nélkül.

52 Thurzó György és Forgách Zsigmond tervezete szerint 1000 német nehézlovas, 100 magyar lovas és 500 magyar gyalogos lenne az ideális létszám.

szági városokat, de a királyi trónért kitört harcok során igen nagy károk érték őket.⁵³

A felső-magyarországi városok (a középkori gyakorlathoz hasonlóan) hadjáratok idején közösen állítottak ki katonákat.⁵⁴ A középkorban megismertektől eltérően azonban a Habsburg-királyok a magyarországi védelmi rendszer kialakulását követően minden évben kötelezték őket arra, hogy megfelelő számú gyalogost állítsanak ki, akiket általában más helyőrségek védelmére rendeltek. A városok által kiállított katonaság voltaképpen az a „telekkatonaság” volt, amit a vármegyék és a szabad királyi városok egyaránt kötelesek voltak minden évben fizetni és a kerületi főkapitány által meghatározott végvárba saját kapitányaik vezetése alatt kiküldeni.⁵⁵ A felső-magyarországi városok darabontjai az 1530-as években Tokaj védelmében vettek részt, míg Kassa elfoglalását követően Sáros helyőrségét egészítették ki. Az 1550. évi lőcsei tűzvészt követően a királyi seregek megérkezéséig Niklas Graf zu Salm gróf ideiglenesen a leégett város megerősítésére is őket rendelte.⁵⁶

A városok gyalogos katonái a 16. században leginkább Eger és a többi felső-magyarországi végvár őrségét egészítették ki. Eger 1552. évi ostromában a városszövetség 100 főből álló kontingense Lökös Mihály kapitány alatt vett részt, rajtuk kívül Kassa városa még 213 főt küldött a vár seregének kiegészítésére.⁵⁷ Sikeres védelme után (egészen a vár török kézre kerüléséig) a szövetség katonáinak nagyobb része – általában 100 fő – itt állomásozott.⁵⁸ Eger és Kassa mellett a városok katonáit egyre inkább Tokaj, Ungvár, Munkács, Kálló és Szendrő vég-

53 II. Lajos halála után a felső-magyarországi városok 200 katonát küldtek Szapolyainak. A katonák zsoldja havonta 1000 forint többletkiadással terhelte a városokat. *C. Sperfogel: Contracti annales Scepusienses* i. m. 148. A következő évben János ismételt 200 katonát kért tőlük, amit azonban ekkor már megtagadtak. (I. m. 150.) Az 1527-től Ferdinánd-párti Kassa városa 1528-ban összesen 4816 forintot költött hadakozásra, részben saját bevételeiből, részben pedig gazdagabb polgárai által adott kölcsönökből fedezve ezt a tetemes összeget. 1527–1528-ban a város saját polgáraitól 2282 forintot vett kölcsön. Archiv Mesta Košic (= AMK) Knihy mestského hospodárstva a financii (= H III/3.) dis. 5.

54 *Ondrej R. Halaga: Pentapolis – ostslowakische Städtegemeinschaft und ihre Handwerkerbünde.* In: *Mestské právo v 16–18. století v Európě.* Praha, 1982. 41–52., 43.; *Uő: Spoločenstvá miest na Slovensku.* In: *Vývoj správy miest na Slovensku.* Zostavil: Richard Marsina. Martin, 1984. 51–67., 58–59.

55 Az 1555. évi 4. törvénycikkben elrendelték, hogy minden 100 jobbágyporta után két jól felszerelt lovas katonát kell kiállítani. Az egyes vármegyék katonaságát egy-egy kapitány alá rendelték, akik az adott kerületi főkapitány alá tartoztak. *Corpus Juris Hungarici.* (= CJH) 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 1555:4. tc.

56 AMK H I. 1435/38., 47–48., ill. 1498/63.; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 40. fol. 47–48. 1539. aug. 28., ill. 1550. júl. 9. *Geőcze István: Varkocs György és Salmi Miklós levelei Bárfta és Lőcse városokhoz, 1542- és 1550-ben.* HK 1896. 121–123.

57 *Barabás Samu: Eger 1552-iki ostromához.* TT 1888. 400., ill. *Sugár István: Az egri vár gyalogsága (1548–1564).* Archivum 1996. 24.; AML II. oszt. 15. sz.

58 AMK Schw. N° 1715., ill. ugyanez a parancslevél Eperjeshez Štátny Oblastny Archiv, Prešov Archiv Mesta Prešova (= AMP) N° 3689.; AMK Schw. N° 2203., ill. *Sugár I.:* i. m. 25.; AMK H I. 2764/67., ill. 2764/73. és 2764/78.

várakba rendelték. Eger elését követően a 17. században a városok gyalogosai leginkább Ónod helyőrségének egy részét alkották. Rajtuk kívül a városszövetség a főkapitányokkal folytatott tárgyalások során megállapított számú katonát állított ki a Szapolyai János és János Zsigmond ellen felvonuló seregek megerősítésére is. Az 1528. évi hadjáratok során Kassa és Bártfa küldött Hans Katzianer királyi főhadparancsnok tállyai táborába katonákat. Thelekessy Imrével és Zay Ferencsel kötött megállapodásaikban a városszövetség követői pedig vállalták, hogy átlagosan 500 fős katonaságot állítanak ki, továbbá a kapitány részére elegendő hadiszert küldenek.⁵⁹

A katonaállítás éppen ezért a felső-magyarországi városszövetség gyűléseinek egyik leggyakoribb témájává vált. A városok küldöttei minden évben, de néha évente többször is összegyűltek, hogy a katonák kiküldésének és fizetésük módját meghatározzák.⁶⁰ Könnyen megérthetjük, hogy a gyűlések miért voltak ilyen gyakoriak, ha sorra vesszük, hogy a városszövetség évente mennyi katonát volt kénytelen kiállítani, vagyis ez számukra milyen anyagi megterhelést jelentett. A katonák létszáma a hadihelyzettől függően az 1550–1560-as években elérte a 600–700 főt is, míg békeidőben általában csak 100–200 fő volt. A tizenöt éves háború idején pedig 400–500 fős katonaság szolgált a városok fizetésén.⁶¹ A Kassát elfoglalva tartó Bocskai István 1604-ben szokatlanul magas létszámot követelt: 2000 főben határozta meg a városok által kiállítandó katonák létszámát. Ismerve azonban a városi csapattestek korábbi nagyságát, feltételezhető, hogy a fejedelem ezt a számot csupán egy megfelelő tárgyalási alapnak tekintette.⁶² Annak ellenére, hogy nem ismerjük a szövetség által fizetett katonaság pontos költségeit, a gyalogosok fizetésének ismeretében mégis meghatározhatjuk, hogy mekkora kiadásokkal járt a kötelezően kiállítandó katonaság a városok számára. Az 1550-es évek közepétől a gyalogosok havi zsoldja általában négy forint volt.⁶³ A hadjáratok idején tehát évente 24 000–28 000, békeévekben pedig 4000–9600

59 AMK Schw. N° 2101. 1569-ben 31 katona védte Kassa városát, akiket a városok fizettek. Uo. H III/3. taxa Lad. 2. N° 38. fol. 36–37., ill. H Knihy mestskej administratívy (= III/2.) scc. 1. fol. 50., ill. AMK H I. 3175/68.; MOL E 254 Repr., inst. 1575. szept. N° 7.; MOL P 287 A Forgách család gácsi ágának iratai, Jelzetes iratok II. Ser. Fasc. HH 1586. aug. 21.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 509. fol. 165–166., AMK H I. 4791/21., 24., 29., 82. AMK H. I. 1365/3.; AMK Schw. N° 1894., 1896., 1897., ill. 2118. és AML XIII/92., ill. AMK Schw. N° 1959., 1985., 1986., 2000., 2004. stb. Thelekessy 1559-ben hasonló módon 500 puskás katonát kért. Uo. N° 2144., 2145., továbbá N° 1936.

60 Uo. H. I. 2528/114. (1564-ben Eperjes javasolta, hogy ez ügyben gyűljenek össze.)

61 Uo. 4718/75., AML II/25. Csak összehasonlításként: Köln és Frankfurt 1454-ben 200 lovas és 300 gyalogos kiállításáról egyezett meg III. Ferdinánddal. *B. M. Wübekke*: i. m. 256.

62 *Demkó Kálmán*: Adatok Bocskay István korának történetéhez. TT 1889. 616., 618. A felső-magyarországi városszövetség a Bocskai-felkelésben játszott szerepére ld. *Michal Suchy*: *Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaja*. HČ 1970. 161–194. A tanulmány (abban a hiszemben, hogy a felső-magyarországi városszövetség főként a reformációval kapcsolatos ügyekkel foglalkozott) elsősorban a városoknak az ellenreformációval kapcsolatos döntéseit tárgyalja.

63 ÖStA HKA HFU RN 5 1555. febr. fol. 109–111.

forintra rúgtak a városok ezzel összefüggő kiadásai. (A Bocskai által óhajtott 2000 fő zsoldja 80 000 forintot tett volna ki!)

Az önmagukban is tetemesnek tűnő összegek valódi értékét akkor mérhetjük fel reálisan, ha összehasonlítjuk a városok adóterheivel. Ekkor egészen meglepő eredményre juthatunk. Kiderül, hogy a katonaállítás költségei nagyságrendileg megegyeztek a *taxa* összegével. Sőt, a háborús években a katonák fizetése jóval nagyobb terhet rótt a szövetségre, mint a városok éves rendes adójának összege. A 16. század második felében a városok összes adóját 10 000 és 15 000 forint között állapították meg.⁶⁴ Ritka kivételnek tekinthető az 1578. év. Ekkor 21 500 forintot vetettek ki a városokra.⁶⁵ A katonaállítás tehát olyan terhet jelentett a városok számára, amely egyre emelkedő adóterheiket szinte megduplázta. A városok teherbírásának reális megítélése szempontjából figyelemre méltó, hogy ezek az óriási kiadások a városoknak csupán a tizenöt éves háborútól kezdve okoztak pénzügyi problémákat, mégpedig az egyre nagyobb mértékben felhalmozódott adóhátralékok miatt. Ezek ugyanis a 17. század második felében már-már csőddel fenyegették a városok költségvetését.⁶⁶

A felső-magyarországi városszövetség hadiszállításai

A felső-magyarországi városoknak a katonaállítás mellett olyan kötelezettségeik is voltak, amelyek szorosan kötődtek a településszerkezeten belül elfoglalt helyüket meghatározó speciális funkcióikhoz. A városok a települések között olyan központi szerepet játszottak, amely során (az adott város jelentősége és nagysága szerint) kisebb-nagyobb mértékben magukhoz vonzották az áruk, mesterségek és ismeretek nagy részét, és ezért vonzáskörzeteiken belül a legfontosabb központokká váltak. Éppen ezért a hadjáratok idején a városokból lehetett a leggyorsabban és a legnagyobb mennyiségben utánpótláshoz és különféle ipari termékekhez jutni.⁶⁷ Így a városok hagyományos kötelezettsége volt a hadi- és

64 A városok 1572-ben 13 000 (MOL E 554 [Vár. és kam. ir.] Fol. Lat. 913. fol. 42.), 1573-ban 12 666 (uo. fol. 171–177.), 1574-ben 10 370 (MOL E 21 [Ben. man.] 1574. N° 169.), 1582-ben 14 200 (uo. 1582. N° 119.), 1583-ban 14 000 (uo. 1583. N° 115., 156., 170.), 1588-ban 14 000 (uo. 1588. N° 153.), 1595-ben 12 300 (uo. 1595. N° 57.), 1596-ban 13 000 (uo. 1596. N° 44.), 1597-ben pedig 14 100 forintot fizettek (uo. 1597. N° 99.).

65 Uo. 1578. N° 98.

66 [H.] Németh István: Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez (Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügye). In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 379–387.

67 A háború és a városok gazdasági kapcsolatairól ld. *Werner Sombart*: Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus. 2. Krieg und Kapitalismus. Leipzig, 1913. (Magyarul ld. *Uő*: Háború és kapitalizmus. Bp. é. n.); *Philippe Contamine*: Guerre, État et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France 1337–1494. Paris–Mouton–La Haye, 1972. (Civilisations et Sociétés 24.); *Richard W. Kaeuper*: War, Justice, and Public Order. England and France in the later Middle Ages. Oxford, 1988.; *Othmar Pickl*: Krieg, Militärausgaben

élelmiszerek szállításának biztosítása. Az ezzel járó terheket a főkapitányok a katonaaállításához hasonlóan egyben kiosztották a városszövetségre, a városok pedig egymással saját limitációjuk szerint állapodtak meg.⁶⁸

Miután a 16–17. század folyamán Európában és Magyarországon egyaránt a tűzfegyverekkel jobban felszerelt és ezzel összefüggésben drágább hadseregek alakultak ki, ezért a felső-magyarországi városok hadseregellátással járó feladatai a korábbiakhoz képest jelentősen megnöttek. A mohácsi csatát követően a közelben állomásozó Habsburg-párti kapitányok gyakran kérték a városokat, de különösen Kassát és Eperjest, hogy küldjenek élelmiszert és hadiszereket.⁶⁹ 1529-ben a felső-magyarországi városok közül Bártfa öt, Kassa pedig tizenöt budai mázsas lőport és fát szállított a király hadai számára. 1536-ban pedig a városok közös élelmiszer- és hadianyag-szállítás ügyében tartottak gyűlést Eperjesen.⁷⁰ Két évvel később Eperjesnek (ahol már a középkorban is jelentős lőpor-malom és ágyúöntő-műhely állt) immáron 4000 forinttal tartozott I. Ferdinánd, amit az 1613 magyar forint értékben szállított muníció ára tovább növelt.⁷¹ A városok hadianyag-, élelem- és egyéb ipari termék szállítása a század közepétől rendszeressé, azok mennyisége pedig a városszövetség és a kapitányok közti tárgyalások állandó témájává vált. A védelmi rendszer kiépülésével egyre jobban koncentráltak a háború gazdasági hátterét biztosító hadiipari műhelyek. A Habsburg-kormányzat János Zsigmond sorozatos támadásai miatt Felső-Magyarországon még erőteljesebben építette ki azokat a katonai intézményeket, amelyek Nyugat-Európában ekkorra már általánossá váltak.⁷² A kassai hadszertár (Zeughaus) 1561-ben hozták létre, majd a század végéig további hadiipari műhelyek épültek, amelyek nemcsak a kassai, hanem az egész végvidék ellátását voltak hivatottak kiszolgálni.⁷³

und wirtschaftlicher Wandel. Graz, 1980. (Grazer Forschungen zur Wirtschaft- und Sozialgeschichte 4.); *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. HK 1990. 1. sz. 71.; *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp. 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.)

68 AMK Schw. N° 2250., AMP N° 3442., 4267/b., 4279., 4374., 4455., 4462., 4470., 4475., 4577.; CJH 1569:26., 1595:50., 1599:27., 1600:14., 1602:11. tc. 3. §; AMP N° 4109., 4460., 4464., 4514.

69 AMK H I. 1213/20. Derencsény Miklós szepesi kapitány a vár ellátására bort kért Kassától, Szomolnok pedig a felső-magyarországi városok további segítségére számított. Uo. 1213/57.

70 AMK H I. 1365/32., 76., 1435/8.; MOL Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus I. Ser. 1. Fasc. fol. 401., ill. AMK H I. 1621/24.

71 *Iványi Béla*: Eperjes középkori ágyúöntő-háza és puskapormalma. HK 1913. 264–278.; ÖStA HKA HFU RN 1 1538. nov. 23. fol. 29. I. Ferdinánd 4000 forintért elzalogosította a város mellett lévő Sóvárat. A bánya mindaddig Eperjes kezelésében volt, ameddig a kamara a teljes összeget vissza nem fizette. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1323. fol. 1.

72 Jó példa erre a katonai bíráskodás nyugat-európai metódusa, amelyet először a Kassa központú főkapitányságban vezettek be az 1560-as években. Magyarország első kerületi hadbírája, Wekey Ferenc is Kassán működött 1566 és 1578 között. *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 72–76., 201.

73 *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 192–193.

A szinte állandó hadjáratok közepette kialakult új felső-magyarországi védelmi rendszer első évtizedeiben azonban nagy szükség volt a korábban alkalmazott hadsereg-ellátási módszerekre is. Ezek elsősorban a városok és a környező földbirtokosok hadiszállításain alapultak. A hadjáratok miatt olyan különálló kamarai szervezetnek is ki kellett alakulnia, amely előteremthette azt a pénzt, amellyel fent tudták tartani az amúgy is megnövekedett létszámú mezei és végvári katonaságot. Eleinte a Werner György vezetése alatt álló felső-magyarországi kamarai igazgatóság látta el ezeket a feladatokat, majd az 1565–1568. évi hadjáratok tapasztalatait felhasználva Schwendi tanácsára külön kamarát hoztak létre, amely Szepesi Kamara néven a 18. század elejéig működött Kassán.⁷⁴ A felső-magyarországi kamarai igazgatóság az 1550–1560-as évek hadjáratai idején – a hadsereg-ellátás szervezetlensége miatt – nagymértékben rászorult a városok szállításaira és kölcsöneire. A kamaraigazgatók állandóan arra panaszkodtak, hogy sem elegendő élelem, sem pénz, sem hadianyag nem áll rendelkezésükre a katonák megfelelő ellátásához.⁷⁵ A zsoldhiány miatt a katonák elégedetlensége oly nagy volt, hogy a kassai és tokaji német Landsknechtek fegyverrel a kezükben fenyegették meg Wernert. Az itt állomásozó helyőrségeknek a kamara 1557-ben már egy-másfél évi zsolddal tartozott.⁷⁶ A helyzet az 1560-as években vezetett hadjáratok idején sem javult lényegesen. A kamaraigazgatóság ekkori vezetője, Pesthy Ferenc panasszal teli jelentéseinek egyikében nem véletlenül fakadt ki ily elkéseredetten: „Nem vagyok Isten, hogy minden szükséges dolgot és hiányosságot pótolni tudjak”.⁷⁷ A Szepesi Kamarának csak a század utolsó harmadára sikerült kiépítenie egy olyan ellátási rendszert, amely többé-kevésbé biztosítani tudta a végvárak élelmiszer-ellátását. Ehhez az is hozzájárult, hogy csak nehezen és fokozatosan lehetett elérni, hogy a várak ellátásában fontos szerepet játszó dézsmajövedelmek állami bérletéről szóló törvényeket az

74 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. [Közigazgatástörténet] 1.) 147–148., ill. *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp. 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. [Levéltári leltárak] 7.) 7–21.

75 *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Bp. 1888. 173–192., ill. *Uő*: A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604. Bp. 1894. 88–133.

76 A felső-magyarországi katonák kérvényeikkel gyakran fordultak a pozsonyi és bécsi kamarai szervekhez több hónapja elmaradt zsoldjukat kérve. A Magyar Kamara a kassai helyőrségnek 1555-ben 13 800, 1558-ban pedig 15 500 magyar forintnyi zsolddal tartozott. (MOL E 41 [Litt. ad Cam.] 1556. N° 34.) Horváth Bertalan 1552-ben az erdélyi hadjárat idején Kassán, Gyulán és Váradon szolgált 25–100 lovassal, és még mindig nem jutott hozzá a neki járó zsoldhoz. (MOL E 41 [Litt. ad Cam.] 1556. N° 52.) Pribék János, aki három lóval szolgált Kassán, már 12 hónapja és 23 napja nem kapott zsoldot. (ÖStA HKA HFU RN 7 1559. febr. fol. 13.) Kerecsényi Miklós kassai katona fél éves elmaradt zsoldját követelte az Udvari Kamarától. (Uo. 1559. febr. fol. 29.), ill. ld. MOL E 210 (Misc.) Militaria 123. t. 6. sz.; ÖStA HKA HFU RN 7 1559. febr. fol. 123–124.; uo. 1559. aug. fol. 217–223.

77 „Ego Deus non sum, ut omnem necessitatem et defectum adimplere possem.” MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1566. N° 46. Vö. *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi i. m. 110–133.

országgyűléseken becikkelyezzék.⁷⁸ A nagybirtokos nemesség erős ellenállása miatt csak a 16. század végétől vált általánossá a tizedek állami bérlése. A földesurak ugyan nem mondtak le a dézsmabérletből fakadó jövedelemszerzési lehetőségekről, de ekkorra már kiszorultak a nagy végvárok körzetéből, annak ellenére, hogy eleinte ragaszkodtak az előjogaikhoz. Az 1570-es években már csak a végvárhálózattól távolabb fekvő tizedekre vonatkozó privilégiumaikat erősítették meg az uralkodóval.⁷⁹

A 16. század közepétől a városoknak éppen ezért egyre nagyobb mértékben kellett a hadsereg gazdasági hátterét biztosítaniuk: rendszeresen szállítottak hadianyagot és élelmet, illetve kölcsönöztek pénzt. Eger 1552. évi ostromát követően ők is részt vettek a rommá lőtt vár helyreállításában és a raktárak feltöltésében.⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a városok hadianyag-szállítása nem merült ki a kisebb jelentőségű szállításokban: a városszövetség még ugyanebben az évben a kamara utasítására 10 000 puskát szállított a főkapitánynak.⁸¹ A Magyar Kamara ebben az időszakban a kassai helyőrség, illetve Eger löporellátását a felső-magyarországi városokban kiépült hadiipar termelésével kívánta biztosítani.⁸² A városok az ezt követő években is gyakorta szállítottak különféle hadiszereket a környező várak ellátására. A legfontosabb ellátó központ Kassa volt, ahonnan minden évben nagyobb mennyiségű lőpor-, ólom- és ágyúgolyó-szállítmányt indítottak útnak valamelyik felső-magyarországi végvár felé, továbbá a mezei hadak szükségleteire is nagyobb mennyiségű hadiszert küldtek.⁸³ A Lengyelországból visszatérő Izabella seregei ellen felvonuló Thelekessy Imre például szinte nap mint nap sürgette a városokat, hogy minél több muníciót és ágyút küldjenek. A főkapitány 1557-ben Szőlős védelmére 2200 mázsa, szakállaspuskához és ágyúhoz használt ólomgolyót rendelt a városoktól.⁸⁴ Az ágyúkon és az ahhoz tar-

78 CJH 1547:35., 1548:62., 1556:43., 1563:68., 1569:27., 1574:22. tc.; *Ila Bálint*: A dézsma adminisztrációja. Levéltári Közlemények 1940–1941. 233., ill. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek, 3. oszt. Országgyűlési emlékek, Monumenta comitalia. Magyar Országgyűlési Emlékek. (= MOE) I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. Bp. 1874–1917., III. 242.

79 I. m. 417., 420., 466.; CJH 1574:22., 1575:8. tc., ill. 1582-ben MOE VII. 21.

80 Az uralkodó 1553. jún. 27-ei parancslevelében kötelezte Bártfát, hogy a vár ellátására szállítson elegendő muníciót. MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 127.

81 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1180/fol. 15. fol. 2. Thelekessy Imre hivatkozva az Eperjessen tartott városszövetségi gyűlésre kérte, hogy Kassa a rá eső kilenc mázsa lőport küldje el. AMK Schw. N° 2001.

82 MOL E 15 Exp. cam. 1553–1554. 12. sz.

83 MOL E 21 Ben. res. b., 6. köt. fol. 61–62. 1555. júl. 7. A főkapitánynak 1557-ben az uralkodó parancsára a Kassáról jogtalanul elszállított ágyúkat és ólmot kellett visszaszállítania. (AMK Schw. N° 1928.) Kassának 1558-ban pedig Werner György parancsára két nagyobb ágyút kellett Thelekessy Imre kapitánynak küldeni. Uo. N° 2006.

84 A teljesség igénye nélkül: Uo. N° 1998. (1558. febr. 26.), 2001. (jún. 11.), 2002. (jún. 12.), 1991. (szept. 16.), ill. AMP N° 3965–3967.

tozó muníción kívül a kassai csiszárok és pajzskészítők is nagyobb számban gyártottak a mezei seregek számára kardokat, lándzsákat és pajzsokat.⁸⁵

Kassa mellett a középkorban jelentősebb hadiipari műhellyel rendelkező Eperjes és Lőcse is gyakorta szállított a hadsereg részére hadianyagot.⁸⁶ Eperjes ugyanekkor több mint 40 mázsa lőport adott a hadsereg részére. A város kard- és pajzskészítői pedig Kun Balázs kassai vicekapitány megrendelésére készítettek több száz hadiszerszámot.⁸⁷ Hadianyagon kívül a városok naszádok építésére is alkalmas faanyagot, és mesterembereket küldtek az említett vicekapitány és utóda, Prépostváry Bálint számára.⁸⁸ Leggyakrabban Bártfáról szállítottak, de az Eperjesen és a Kassán kiépült hadiipari műhelyekben is folyamatosan készítettek hajókat és hajóhidakat a hadsereg számára.⁸⁹ Az öt szövetséges városon kívül a kamara a Szepességből, és a felső-magyarországi bányavárosoktól is nagy mennyiségű kézi lőfegyvert, hozzá tartozó golyókat, továbbá a várak építéséhez különféle vasból készült építőanyagot szerzett be.⁹⁰ Rajtuk kívül Nagybánya is jelentős szerepet játszott az itteni hadseregek ellátásában. A várostól 1555-ben 500 szakállas puskát, 1500 vasgolyót és 10 mázsa lőport rendeltek: a hadianyag árát azonban a felső-magyarországi városoknak kellett kifizetni.⁹¹

Remek üzleti lehetőséget jelentett a városok számára a katonaságnak szállított élelmiszer is. A kassai helyőrség részére a város már visszavételét követően nagy tömegben adott el gabonát és bort, aminek az árát a város *census*ából kellett volna levonni.⁹² Feledi Eusták ugyan arra panaszkodott, hogy a kassaiak a megállapodottnál kevesebb élelmet szállítottak a helyőrség szükségleteire, az azonban nem derül ki, hogy a kassaiakkal már-már ellenséges viszonyt kialakító Feledi jogsosan tett-e panaszt. Ennek ellentmondani látszik az a tény is, hogy a

85 Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitány 1562 márciusában pajzskészítő mestereket, ill. 250 magyar kardot kért. AMK Schw. N° 2350.

86 Lőcse Wolfgang von Puchaim katonáinak 1556-ban 61 mázsa lőport, két és fél mázsa ólmot, 20 bombát, 57 magyar forint értékben golyókat, továbbá egy 40 mázsa réz felhasználásával készített ágyút is szállított a Felső-Magyarországon állomásozó főhadparancsnok részére. Sőt, a Puchaim által rendelt mennyiségen felül a távol fekvő Gyulára is küldtek lőport. A szerencsétlenül végződő krasznahorkai, nagyvidai és tarkói ütközetekben is a lőcseiek küldte hadiszerektől fosztotta meg az ellenség a király seregét. ÖStA HKA HFU RN 6 1557. febr. fol. 120., 122., ill. uo. 1556. nov. fol. 34–35.

87 AMP N° 3973., 4465. Eperjes városa 1553-ban Balthasar von Waltherstein királyi Zeugmeisternek 7 font lőport, 30 font ólmot és kanócot adott el. Uo. N° 3626.

88 MOL E 15 Exp. cam. 1552. jan. 31.

89 Pálffy G.: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 207–208. A városok ácsai által készített hajókkal szemben az 1550-es években még gyakran emeltek minőségi kifogásokat, de a század végére ezek a panaszok is megszűntek. HKA HFU RN 3 1552. jan.–febr. fol. 35–42.

90 Kemény Lajos: Műtörténeti adatok Kassa múltjából. Archeológiai Értesítő (= AÉ) 1904. 271.; Uő: A kassai fegyvergyártó cézhekről. AÉ 1901. 78–80., ill. MOL Magyar Kamara Archivuma, E 204 Missiles (= E 204 Miss.) Tluk, Johan–felső-magyarországi bányavárosok.

91 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1555. N° 92.

92 A város 1553-ban 100 hordó bort és 200 köböl gabonát adott a katonaság élelmezésére (AMK Schw. N° 1695.; MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 152. 1553. máj. 19.), aminek az árát azonban még a következő évben sem fizették ki. AMK Schw. N° 1733.

következő években a városok Thelekessy kéréseit általában rendszeresen teljesítették.⁹³ Kassa városa ezt követően is állandó hadiszállító maradt.⁹⁴ A város az 1565–1568. évi hadjáratban is többször szállított a német főkapitánynak élelmet, majd a 16. század vége felé is több ezer forint értékben küldtek élelmiszert a helyi katonaság részére.⁹⁵ A Szepesi Kamara 1578-ban a leszállított borért már közel 5800 forinttal tartozott a városnak.⁹⁶ A városok 1564-ben a szövetség gyűlésén alkotott megállapodás értelmében kenyeret, zabot és gabonát küldtek az egyébként meglehetősen távol állomásozó mezei hadaknak.⁹⁷ A városszövetség tagjaihoz hasonlóan Nagybánya is nagyobb mennyiségben szállított általában rossz minőségű bort főként a közelében fekvő Szatmár ellátására.⁹⁸

Hadianyagon és élelmiszereken kívül a felső-magyarországi városok céhes kézművesipara a hadsereg számára egyéb nélkülözhetetlen termékeket is kínált. Lazarus von Schwendi felső-magyarországi hadjárata idején a mezei hadak számára nagyobb mennyiségben rendelt a városoktól csizmát és bakancsot. Mivel a kamara ezeknek az árát sem fizette ki, még az 1572. évi országgyűlésen a városszövetség által benyújtott kérvények között is szerepelt a csizmadiák és vargák azon kérése, hogy a leszállított áru árát fizessék ki. Az egyes hadjáratok idején túl a Kassán állomásozó helyőrség lábbeli-szükségleteit is elsősorban a városi csizmadiák és vargák elégítették ki. A szállítások jelentősége túlterjedt azon, hogy elegendő lábbelit szállítottak a hadseregnek. Mivel a helyi mesteremberek többé-kevésbé állandó megrendelésekhez jutottak, így a hadsereg egy nehezen fizető, de mégis biztos piacot jelentett a kézművesek számára.⁹⁹

93 MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 4–5.; AMK Schw. N° 1892., 2140., 2142., 2146., 2148.

94 A város például 1559-ben azt kérte az uralkodótól, hogy az 1556. évi tűzvész óta a helyőrség részére adott élelmiszerek árát, azaz 1512 forintot a Magyar Kamara fizesse ki. ÖStA HKA HFU RN 7 1559. ápr. fol. 95.

95 AMK Schw. N° 2722., 2729., 2737., 2740., 2747. 1570. márc. 10. és 1571. márc. 10. között 1872 pint bort adtak Georg Mörtzinger kassai élelmezőmesternek. (MOL E 211 Lymb. I. Ser. Fasc. 1. fol. 152.) 1576-ban 200 forint kölcsönt adott a város élelmiszer vásárlására, 1577-ben és 1578-ban pedig 100-100 hordó bort szállítottak 1400, ill. 1800 forint értékben. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 114., 193., 195., 351.

96 Uo. fol. 356. Lőcse 1579-ben pedig arról panaszkodott a Szepesi Kamarának, hogy a város által adott bor árát még mindig nem adták meg. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1579. febr. N° 10.

97 1564-ben az elküldött hét mézárasmester mellett Eperjes, Lőcse és Bártfa egyenként 2-2, Kiszeben pedig 1-1 szekér kenyeret és 2 szekér zabot szállítottak. AMP N° 4475.

98 A kamara az összesen 10 000 vödör borért 4817 forinttal tartozott Nagybányának. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 172., 309.

99 AMK Schw. N° 2610–2611., 2715. 1565. nov. 5-én kelt parancslevelében Lazarus von Schwendi 600 pár bakancsot és 200 pár hosszabb szárú csizmát rendelt Eperjestől a felső-magyarországi helyőrségek számára a várossal történt megállapodás szerinti árat fizetve. AMP N° 4727.; [H.] *Németh I.*: A kassai követek i. m. 50–51., ill. ÖStA HKA HFU RN 6 1555. febr. fol. 109–111. 1572-ben a kassai vargáknak még mindig 244 forintnyi összeggel tartoztak. MOL Magyar Kamara Levéltára, E 249 Ben. man. 1572. N° 108.

A felső-magyarországi városok hadikölcsönei

A hadiszállítások mellett a városok kölcsönei – amelyeket általában a mezei hadak és a végvárok katonáinak zsoldjára fizettek ki – szintén a védelmi rendszer fenntartásának fontos tényezőivé váltak. Amint láttuk, a kincstár a zsoldot többnyire csak késve, vagy egyáltalán nem tudta kifizetni. A városok már a Mohácsot követő években jelentős kölcsönökkel segítették a térségben állomásozó katonaság ellátását.¹⁰⁰ Kassa elfoglalását követően Eperjes nyújtott nagyobb kölcsönöket a mezei seregek számára: Leonard von Fels főkapitánynak 4000 forintot kölcsönzött, amely fejében az uralkodó Sóvárat és tartozékait zálogosította el a városnak.¹⁰¹ A század közepétől ezek a kölcsönök is kezdtek általánosabbá válni. Miután ismételten Habsburg-fennhatóság alá került, a városok közül újból Kassa lett a legnagyobb hadsereg-hitelező. Már az átadását követő második évben a király erdélyi hadjáratára 466, a városban tartózkodó helyőrség és a kapitány fizetésére pedig 720 forintnyi hitelt nyújtott.¹⁰² Az 1555–1556-ban Felső-Magyarországon állomásozó német Landsknechtek zsoldját is általában a felső-magyarországi városok hitelezték meg (Kassa 1530, Bártfa pedig 300 forinttal); ám a pénz egy részét csak 1562-ben fizették ki.¹⁰³ Thelekessy Imre főkapitány szintén gyakorta fordult a városokhoz kölcsönökért, emiatt volt az általa kért hitelek ügye a városszövetség gyűléseinek gyakori témája.¹⁰⁴ A kapitányon kívül a kamara is sűrűn kért a várostól a végvárok fenntartásához elengedhetetlenül fontos kölcsönöket: Kassa városa Eger ellátásához 1560-ban 200, 1563-ban 1000 forintot, Hans Panabitz német kapitány katonáinak zsoldjára pedig 300 tallért fizetett.¹⁰⁵ Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a felső-magyarországi jövedelmekről pontos információval rendelkező Pesthy Ferenc kamarai igazgató jelentéseiben kiemelt helyet szánt a városoktól felvehető kölcsönöknek. Véleménye szerint ezek nélkül a végvárok fizetetlenül maradnak és nem lehet őket megtartani János Zsigmond hadaival szemben.¹⁰⁶ A hadjáratok végeztével a kamara továbbra is rászorult a városok kölcsöneire. 1569-ben 400 forintot vettek fel Kassa városától, 1570-ben 1500, 1572–1573-ban pedig 3288 forintot kölcsönöztek a katonaság részére.¹⁰⁷ A városszövetség a tizenöt éves háborúban megnövelt létszámú katonaság ellátására is rendszeresen hitelezett közösen pénzt a kamarának, ezek

100 Kassa 1535-ben az uralkodó parancsára a régióban állomásozó Christoph von Bozkowitz részére kölcsönzött 5547 forintot. Uo. N° 1592., 1606.

101 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1323. fol. 1.

102 ÖStA HKA HFU RN 4 1554. máj. 20. fol. 41–45.; AMK Schw. N° 1734.

103 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1727. fol. 87.; ÖStA HKA HFU RN 6 1556. nov. fol. 35., dec. fol. 24.

104 AMK Schw. N° 2003., 2008–2009.

105 Uo. N° 2151., 2242., ill. N° 2427.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1181. fol. 37.

106 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1566. N° 29., 48.

107 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1727. fol. 222–223., ill. uo. t. sz. 1732., Fol. Lat. 913. fol. 175–177.

nagyobb részét azonban a gazdaságilag sokkal jobb feltételekkel rendelkező Kassa állta.¹⁰⁸

Kassán kívül Eperjes és Lőcse volt az a két város, ahonnan a kamara további kölcsönöket várhatott. Eperjes a Sáros megyei kereskedelmi utak előtérbe kerülésével a 16. századtól fokozatos fejlődésnek indult, kereskedői egyre nagyobb arányban vettek részt a térség bel- és külkereskedelmében. Így Kassa mellett Eperjes volt a városszövetség egyetlen tagja, amely mind nagyobb mértékben volt képes támogatni a hadsereg finanszírozását. Miután Kassát Szapolyai János kapitányai elfoglalták, szerepét lényegében e tekintetben is Eperjes vette át. Láttuk, hogy a város a Felső-Magyarországon tartózkodó Leonard Felset és a Kassa mellett később elesett Tommaso Lascanót is nagyobb kölcsönrel segítette ki.¹⁰⁹ A 16. század közepétől egyre csökkenő ilyen jellegű adatok száma azonban arra mutat, hogy a katonai igazgatásban és ellátásban nagy szerephez jutó Kassa mellett mindössze kiegészítő szerep jutott a sárosi városnak.¹¹⁰ Lőcse pedig amellett, hogy a városszövetség közös kölcsöneiben a rá eső részt teljesítette, még Eperjesnél is kisebb hiteleket tudott csak nyújtani a Szepesi Kamarának. Ennek háttérében a szepesi útvonalak forgalmának csökkenése, és a sárosiak előtérbe kerülése állt. Emiatt Lőcse kereskedelme helyi jellegűvé vált, polgárainak anyagi forrásai pedig jelentősen megcsappantak. A város főként az időnként ott állomásozó német zászlóalj zsoldjához járult hozzá, illetve kis összegű kölcsönöket nyújtott a Lőcsén szolgáló katonáknak.¹¹¹

A speyeri szerződést követően az ekkoriban létrehozott Szepesi Kamara összeírta az addig felhalmozódott adósságokat. A kamara által készített jegyzékből kiderül, hogy a környék nagyobb birtokosait és a vármegyéket megelőzve a felső-magyarországi városok nyújtották a legtöbb hadikölcsönt (hadianyagban, élelmiszerben és pénzben) a kamarának. A leszállított áru ellenértékét, és a nagy összegű kölcsönöket azonban a kamara nem tudta visszafizetni. A hadjárat idején egyedül Kassa 21 500 forintot adott a főkapitánynak.¹¹² Ebben az időszakban Kassa 4112, a többi négy város pedig 13 356 magyar forint értékben szállított árut a főkapitánynak. Ezen felül 1567–1568-ban Kassa 1800, Eperjes 1200, Lőcse 900, Kiszzeben pedig 200 forintos kölcsönökkel járult hozzá Lazarus von Schwendi mezei hadainak ellátásához. A városok a hadjáratot megelőzően is minden évben elég nagy összegben adtak hadiárut és kölcsönöket. Ezeket a kamara egészen az 1560-as évek végéig nem fizette ki.¹¹³

108 Kassa 1603-ban 2860, 1604-ben pedig mindössze 200 forintot. Uo. t. sz. 1752. fol. 31–34.

109 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 39. fol. 95., Fasc. 40. fol. 20.

110 A kamara 1553-ban 500, 1574-ben pedig 300 forintot kapott Eperjestől. MOL E 15 Exp. cam. 1553. szept. 13., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 247.

111 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1735. fol. 10., uo. E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 14.

112 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1732.

113 A kimutatás szerint a kamara az 1529 és 1536 között adott szállításokból és kölcsönökből Kassának 4402, 1556-tól a Schwendi-féle hadjárat kezdetéig nyújtottakból pedig még 4671 forinttal tartozott. Az elszámolás több oldalon át sorolja fel a kassaiaktól kapott hiteleket. Mellettük a

A városok által nyújtott kölcsönök és hadiszállítások tehát a kifizetések lassúsága és az évtizedekig húzódó hátralékok miatt bevételeikre inkább negatív, mint pozitív hatással voltak.¹¹⁴ A kamara általában a városok következő évi adójának jóváírásával, a *taxa*, illetve a *census* meghitelezésével törlesztette adósságait.¹¹⁵ Igen sokszor előfordult, hogy a hadseregnek olyan sok kölcsönt kellett adniuk, hogy a felhalmozódott összeg a városok több évi hadiadóját is meghaladta. Erre hivatkozva a felső-magyarországi városok 1552-ben egyszerűen megtagadták az éves *subsidium* befizetését.¹¹⁶ I. Ferdinánd (számolva azzal, hogy a kamara nem rendelkezik elegendő pénzzel) a kassai helyőrség zsoldját a város következő évi adójának terhére felvett kölcsönből fizettette ki.¹¹⁷ Sőt, az 1570-es években összeállított elszámolásban 1529-től felvett és ki nem fizetett kölcsönök is szerepeltek, és még a Schwendi-féle hadjárat előtti évekből is tetemes hátralék maradt. Mivel a városok adója a kamara jövedelmeinek fontos részét alkotta, ezért általában nem a teljes összeget vonták le az egyes városok adóiból. Kassa 1569. évi 4000 forintos taxájába és 1570. évi censusába (450 forint) például az abban az évben adott kölcsönökből 600 forintot, az 1566 és 1567 között a Schwendinek kiutalt pénz hátralékából pedig 2020 forintot számítottak be.¹¹⁸ Lőcse 1562-ben adott kölcsönei esetében (ez az 1570-es évek elejére már 1200 forintra rúgott) a kamara nem a taxából, hanem a város birtokainak adójából törlesztett.¹¹⁹ Ennél jóval előnyösebb volt a városok számára, ha el tudták érni azt, hogy az uralkodóra szálló és így a kamara kezelésébe került egy-egy birtok zálogjogát kapják meg. Eperjes a Leonard von Felsnek adott 4000 forint fejében a sóvári sóbányákat kapta zálogba, melyeket a város egészen az 1570-es évek elejéig birtokolt.¹²⁰ Lőcse ugyanekkor hitelei fejében 1562-ben a cebeniki apátság

városszövetség tagjai közül egyedül a lőcseiek élelmiszerszállításairól szerezhetünk tudomást. Ez az összeg (mindössze 1205 magyar forint) azonban messze elmarad a kassaiakkal szemben fennálló tartozásoktól. MOL E 211 Lymb. I. Ser. Fasc. 1. fol. 216–229.

114 Vö. *Kubinyi A.*: Városaink háborús terhei i. m. 155.

115 Csak példaként: AMK Schw. N° 2755., MOL E 15 Exp. cam. 1553. aug. 29. Eperjes 1552. évi adójába beleszámították a város által Izabella távozására adott 400 forintot is. (MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 92. 1552. szept. 19.) Ugyanez figyelhető meg a többi magyarországi városnál. A Magyar Kamara 1556-ban Pozsonynak 1200, Sopronnak 300, Nagyszombatnak 300 forinttal (ÖStA HKA HFU RN 6 1556. dec. fol. 57.), 1555-ben pedig ennél jóval nagyobb összegű hittel tartozott ezeknek a városoknak: Pozsony 6000, Nagyszombat 2000, Sopron 2000 forintos kölcsönét volt kénytelen a kamara kifizetni. (Uo. 1555. fol. 13–17.)

116 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1552. N° 127., ill. N° 128. 1558-ban a Felső-Magyarországon állomásozó német katonaság részére adott pénzből a városok adóiból Eperjesnek 500, Kassának 200, Lőcsének 200, Kiszzebennek pedig 100 tallért törlesztettek ily módon. AMP N° 3431.

117 MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 150. 1553. nov. 29., ill. AML IV/21.

118 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1727. fol. 223. Az 1579-ben az Eperjes és Kiszzeben városok által adott kölcsönök kifizetésére csak 1582-ben adtak parancsot. MOL E 249 Ben. man. 1582. N° 132., 250.

119 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 14.; AML IV/38–39. A katonaságnak adott kölcsönök illetén való törlesztésére már az 1550-es években is sor került. Uo. 21. sz.

120 A Magyar Kamara elszámolása szerint 1558-ban még 1202 forinttal tartoztak a városnak. A kölcsönt általában a város *census*ából törlesztették, emiatt annak visszafizetése (évente

birtokainak zálogjogát kapta meg, amelyek jövedelmei még 1574-ben is a város bevételeit gyarapították.¹²¹ A törlesztések egy másik biztos, és a városok számára kedvező módja volt, ha egy-egy királyi haszonvétel jövedelmeit kötötték le a hitelt nyújtó városnak. Kassa 1577-ben például a felső-magyarországi harmincadok közül a homonnai, a varannói és a sztropkói jövedelmét, illetve a város által szállított 107 hordó bor fejében Borsod és Abaúj megyék dikáját kapta meg.¹²² Eperjes 1575-ben a hadsereg ellátására adott 1500 forintot az ismételt kamarai kezelésben lévő sóvári sóbánya jövedelmeiből szedte be. 1577-ben pedig a királyi udvarba szállított bor értékében a városban lévő harmincad jövedelmét kötötték le.¹²³ A kölcsönadott összegek így biztosabban és sokkal gyorsabban folytak be a városok kasszájába.

Magánkereskedők, nagybirtokosok hadiszállításai

A városok kölcsönei és hadiszállításai mellett, amelyeket jellegüknél fogva akár az adók megelőlegezésének is felfoghatunk, a hadiellátásban hasonlóan jelentős szerepük volt a magánkereskedőknek is. Ennek nem csak, és nem elsősorban a hadsereg ellátásának folyamatosságában volt jelentősége. Ezek a hadiszállítások a kereskedők számára a kora újkori magyar kereskedelemben új és elég gyors hasznot hozó lehetőséget jelentettek. Felső-Magyarországon a 16. század közepétől kezdve az erdélyi és lengyelországi feszült politikai állapotok miatt a korábbiaknál jelentősebb létszámú katonaság állomásozott. Nagy számuk és a kamara szervezetlensége miatt kialakuló hadsereg-ellátási problémák remek alkalmat nyújtottak a hadiszállítóknak, hogy tekintélyes haszonra tegyenek szert. A várak élelemellátásáért felelős *provisorok* a Szepesi Kamarához benyújtott jelentéseikben állandó gondokról számoltak be: Kassán 1564 január végén a rossz bortermés miatt mindössze egy hónapra elegendő bor állt a helyőrség rendelkezésére, Szatmáron és Szendrőn pedig az udvarbíró még ennyit sem talált a vár pincéiben.¹²⁴ A kamarának tehát a végvárak hiányos ellátása következtében je-

mindössze 300–500 forint) elég lassan haladt. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1323. fol. 1., ill. vö. a Magyar Kamara 1546/47. és 1549. évi számadáskönyveit. Uo. Fol. Lat. 1004. fol. 208., Fol. Lat. 921/I.

121 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 14.

122 Uo. fol. 215., 223.

123 Uo. fol. 49., 223. Ugyanez megfigyelhető más magyarországi városoknál is. A Pozsony városa által adott kölcsönt 1553-ban a szempci, Pozsony és Nagyszombat hiteleit 1563-ban pedig a nagyszombati, galgóci és újhelyi harmincadok jövedelméből kellett kifizetni. MOL E 15 Exp. cam. 1553. okt. 30.; ÖStA HKA HFU RN 11 1564. fol. 276.

124 1568 nyara végén Ursinus Ferenc, szendrői udvarbíró ismételt a rossz termésre panaszkodott. Hamarosan arról értesítette a kamarát, hogy a borhiány miatt a jobbágyság sem hajlandók eladni felesleges borukat, hanem inkább a közeli miskolci és szikszói vásárokon értékesítik. Pesthy jelentése szerint a Kassa környéki szőlőkben tizedannyi bor termett, mint az azt megelőző években. MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 8., ill. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1568.

lentős mennyiségben kellett élelmiszereket vásárolnia. Pesthy Ferenc jelentése szerint Kassa, Szatmár és Szendrő német helyőrségének ellátására 1564 áprilisától a következő év szüretéig kb. 1800 hordó borra lenne szükség, ami hozzávetőlegesen 20 000 forintba került volna.¹²⁵ Szatmár várának éves szükségleteiből 1578-ban 6000 forintot gabonavásárlásra, 5440 forintot pedig borvásárlásra szántak, ami a vár ellátására készpénzben szánt 14 940 forint jelentős hányadát tette ki.¹²⁶ Nem csodálkozhatunk hát, ha azt látjuk, hogy a várak ellátásában szinte minden kereskedő igyekezett részt venni; legyen az nemesi rangú földbirtokos vagy városi polgár.

A felső-magyarországi hadiszállítók nagy része a környék földesurai közül került ki. Legtöbben közülük egyes végvárok kapitányainak tisztét is betöltötték, így ebben az üzletágban komoly előnyöket élveztek a városi polgársággal szemben. A 16. század közepén az Alaghyak, a Perényiek és a Balassák jelentős szerepet játszottak a hadsereg ellátásában és a kamarai pénzkölcsönzésben.¹²⁷ A nagybirtokos családok közül a 16. század utolsó harmadában a Dobó család tagjai,¹²⁸ és Mágóchy Gáspár adott el a Szepesi Kamarának nagy mennyiségű bort. Ő volt az, aki – megtesztelve a 16. század *homo novus*ainak egyre szélesedő üzleti gondolkodását¹²⁹ – még a Dobó családnál is nagyobb mértékben kapcsolódott be a végvárok ellátásába, és ismerte fel a hadiszállításokban rejlő üzleti lehetőségek jelentőségét. Mágóchy a munkácsi uradalom megszerzését követő években a birtokai közelében fekvő végvárok ellátására a bor mellett egyre több gabonát is szállított.¹³⁰ Az előbb említett nagybirtokosok mellett Kövér Ferenc, diósgyőri kapitány hadiszállításait emelhetjük ki, aki 1576-ban például 5500 forint értékben szállított 150 hordó miskolci bort a szendrői és a tokaji helyőrség-

aug. N° 21., szept. N° 13., és uo. 1569. márc. N° 5., 1570. okt. N° 1., 10–11., dec. N° 7. Soklyosi András sárospataki és Szikszai Imre tokaji provisor a sok „keo Esseo” és a fagyok miatt bekövetkező rossz termésről és az állandó borhiányról panaszkodott a kamarának. 1571. márc. N° 1.

125 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 44. Ugyanerről ld. uo. N° 47.

126 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 169–170.

127 ÖStA HKA HFU RN 9 1561. fol. 1516., MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 107. 1552. dec. 22.; AMK Schw. N° 1956.

128 Dobó Domokos, továbbá Dobó István özvegye Sulyok Sára 1577-ben 100-100 hordó bort adott el a Szepesi Kamarának. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. jún. N° 37., júl. N° 2., 1576. N° 2., 6., ill. E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 586.

129 *Kubinyi András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pamer Nóra. Bp. 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VI.) 263–292.; *Pach Zsigmond Pál*: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle 1982. 373–403.

130 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1579. ápr. N° 9., júl. N° 4., 6., 40.; *Takáts Sándor*: Magyar borok szállítása a bécsi udvar számára 1571–81-ig. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1899. 285.; MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 274., 377., Mágóchy Gáspár birtokszerzéseiről és borkezeléséről ld. *[H.] Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m., ill. MOL E 254 Repr., inst. 1577. febr. N° 15., jún. N° 6.

nek.¹³¹ Az 1570-es évek jelentősebb nemesi hadiszállítói között találjuk rajtuk kívül még Hans von Rueber felső-magyarországi főkapitányt, aki 200 hordó bort és 4000 kalangya búzát adott el a kamarának. Ide számítható még Prépostváry Bálint, felső-magyarországi főkapitány-helyettes, az ekkoriban feltörekvő Rákóczi család tagjai, valamint Ungnád Kristóf egri főkapitány.¹³² A földbirtokosok mellett sűrűn találkozhatunk a végvárakban szolgáló tisztviselők és katonák hadiszállításaival is. A legjelentősebb közülük Trava István tokaji *provisor*, és Wékey Ferenc felső-magyarországi hadbíró volt. Az alacsonyabb rangúak sorából például Johan Gramet tokaji zászlótartó tűnik ki, aki több hordó bort adott el a várnak, és bizonyos jelek arra utalnak, hogy tokaji szőlőinek termésével a felső-magyarországi borkereskedelemben is részt vett.¹³³

A hadiszállító földbirtokosok is ugyanolyan nehezen jutottak hozzá pénzükhöz, mint a városok. Miután a kamara általában nem, vagy csak részben fizette ki a leszállított termények árát, ők ellenszolgáltatásként további birtokokat kaptak. Ezzel még több piacképes termékkel tudtak a hadiszállításokban és a régió kereskedelmében részt venni; nem is beszélve arról, hogy ezáltal politikai befolyásuk is nőttön-nőtt.¹³⁴ Mivel a kamara általában nem tudta kifizetni a földesuraktól vásárolt élelmiszert, amire pedig a hadiellátás szorult helyzete miatt igen nagy szüksége volt, rákényszerült arra, hogy hitelben vásároljon. Azonban ekkor a földesurak a hasznon felül a kölcsön kamataiként bizonyos felárat is felszámoltak. 1577-ben például Dobó Domokos sárospataki szőlőjének termését kínálta a kamarának vételre 18 forint hordónkénti áron. Amikor azonban Dobó megtudta, hogy a kamara csak hitelbe tudja megvásárolni borát, már csak 20 forintos áron volt hajlandó eladni. A Szepesi Kamara kénytelen-kelletlen elfogadta Dobó feltételeit, és 100 hordó bort vásárolt sárospataki udvarbírójától, Hartay Bálinttól.¹³⁵ A kamara olyan kötelezvényeket is kiállított szállítóinak, amelyeket a korszak bevett gyakorlata szerint hitellevélként használtak fel. Igen ritkán, de a hadiszállító földbirtokosok között is előfordult, hogy ezekkel fizettek. Dobó István özvegye 1576-ban Lengyelországba szállított 200 hordónyi exportborának

131 Uo. 1577. márc. N° 61., ápr. N° 20., máj. N° 42., E 244 Min. c/4. 1. köt. 216–217., fol. 359. A miskolci bortermelés jelentőségéről ld. *Gyulai Éva*: Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Miskolc, 1995. (Officina Musei 3.)

132 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 196. Rueber tevékenységét özvegye, Judith de Prag is folytatja: MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1457.; MOL E 244 Min. c/4. fol. 46., 147., 168.; fol. 61., 197.; E 254 Repr., inst. et supp. 1577. márc. N° 61., E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 180., 339.

133 Uo. fol. 123., 148., 426., ill. E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 20., szept. N° 1., 7.; E 244 Min. c/4. fol. 119., 126., 131., 267., 281.; MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 18. A tokaji zászlós 50 hordó bort adott el a várnak.

134 A Dobó család Telkibányát és Göncöt kapta meg, amit később az uralkodó Lévára cserélt. ÖStA HKA HFU RN 7 1558. jan. fol. 36. Prépostváry Bálint Szamosbököt (MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 197.), Kővér Ferenc pedig a tapolcai apátság birtokait kapta meg zálogba. Uo. fol. 359. Mágóchy tevékenységére ld. [H.] *Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m.

135 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. jún. N° 37., júl. N° 2.

harmincadát a hadseregnek eladott bora ellenében a kamara által korábban adott kötelezvénnel fizette ki. Hans Rueber özvegye pedig Zakarias Geczil, Caspar Pirkler és Mathias Partinger pozsonyi kereskedőknek hasonló módon fizetett. A pozsonyi kereskedőknek átadott hitellelvel később a szempci harmincad elszámolásai között találkozhattunk, mivel az általuk kihajtott ökrök vámját így egyenlítették ki.¹³⁶ A hitellevelek forgása mutatja, hogy a hadiszállításba bekapcsolódott földesurak egy része az egyre élénkülő külkereskedelemben mindinkább tevékeny résztvevőként és nem csak úgymond „beszállítóként” vett részt. Ez a konkurencia – főként ha a versenytárs földesúr egyben valamilyen magasabb katonai tisztség viselője is volt – a városok számára korábban ismeretlen kereskedelmi ellenfeleket teremtett. Nem csoda, hiszen nem csupán olcsó termékeivel jelentett komoly veszélyt, hanem politikai befolyásával is. Gyakran ugyanis a földesurak olyan visszaéléseket engedhettek meg maguknak, amelyeket a politikailag igen gyenge városok mellett sem a kamara, sem pedig a vármege nem tudott megakadályozni.¹³⁷

A jó üzletből természetesen a városok polgárai sem akartak kimaradni. Szállításaik, illetve nagyobb összegű hiteleik nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a felső-magyarországi haderő ellátása fennakadásmentes legyen. Ebben nemcsak a szabad királyi városok, hanem a mezővárosok cívis polgárai is meghatározó szerepet játszottak. A debreceni kereskedőkkel az 1570-es évek végén leginkább Kálló, Tokaj és Szendrő szállításainál találkozhatunk.¹³⁸ A három Tiszavidéki királyi vár ellátásában Kovács György, a Juhos család és több más befolyásos debreceni kereskedő mellett¹³⁹ éppen a hódoltsági üzleteiből meggazdagodó nagyszombati kereskedő, Thököly Sebestyén vett részt a legnagyobb mértékben, akinek több ezer forintos üzleteit Tar István bonyolította le.¹⁴⁰ Debrecen mellett a hódoltság–királyi Magyarország–Erdély háromszög másik fontos kereskedelmi központja Nagyvárad volt. Polgáraik főként a 16. század első felében

136 Uo. 1576. ápr. N° 2., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1457.

137 Serédy Gáspár a felső részek főkapitánya 1533-ban a katonaság rossz ellátására hivatkozva harmincadmentesen szállított ki 66 hordó bort Lengyelországba, ahonnan mintegy ezer forint értékben posztót hozatott be egy bizonyos Erhardt nevű lengyel kereskedő közreműködésével. Serédy azonban nem az alá rendelt katonaság zsoldfizetési gondjait kívánta így módon enyhíteni, hanem saját hasznára űzött kereskedelmi tevékenységet és csökkentette jogtalanul a kamara harmincadbevételeit. MOL E 204 Miss. Serédy Gáspár–N. N. 1533. márc. 1., ill. Serédy Gáspár–Pál kassai harmincados, 1533. márc. 23.

138 1577-ben például Szikszay Imre és Peykes Péter Dombrinus János tokaji harmincadellenőrrel együtt Debrecenben a tokaji vár számára 2000 forint kölcsönt kívántak felvenni több debreceni kereskedőtől. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. máj. N° 36.

139 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1306.

140 1576-ban egy 7000 forintos, 1593-ban pedig egy 20 000 tallérnyi összegű szerződés ügyében tárgyaltak Thökölyvel. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. márc. N° 24., 28., ill. E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1637–1638., továbbá E 254 Repr., inst. et supp. 1579. júl. N° 52., E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1637–1638.

járultak hozzá a Habsburg-ház katonai kiadásaihoz.¹⁴¹ A közeli várak kapitányai és udvarbírái nem ritkán a hódoltság különleges kereskedelempolitikai helyzetét kihasználó gyöngyösi kereskedőktől remélhettek kisebb-nagyobb kölcsönöket.¹⁴² A magyarországi kereskedőkön kívül a marha- és posztókereskedelemben legnagyobb mértékben részt vevő délnémet és bécsi kereskedők is nagyobb összegeket kölcsönöztek a végvárhálózat fenntartására.¹⁴³ A nyugat-európaiakon kívül a felső-magyarországi borkereskedelemben fontos szerepet játszó krakkóiak már az 1530-as években segítették hitelekkel I. Ferdinánd hadjáratait. Kölcsönökkel a század vége felé is találkozunk a Szepesi Kamara iratai között: a kamara ekkoriban a krakkói Martin Fischbauerrel és Balthasar Gerstmannal tárgyalt az egyre nagyobb hadikiadások fedezése miatt szükséges hitelekről.¹⁴⁴

A hadiszállítások közül a legnagyobb haszonnal kecsegtető vállalkozás az élelmiszer- (főként a bor-) kereskedelem volt: a bor a katonaság ételmezésének egyik legfontosabb összetevője volt.¹⁴⁵ A debreceni kereskedők kereskedelmi tevékenységének tárgyalása során a szakirodalom kivétel nélkül a marhaexportban betöltött szerepüket emelte ki. Mégis (bármilyen meglepőnek tűnik ez első hal-

141 A kamara iratai között Sörös Ambrus, Bányász Antal és Bakóczy Péter nevével találkozhatunk ebben az időszakban. MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 206. 1553. nov. 4. Sörös „Seresi” néven az 1542. évi harmincadjegyzékben is szerepel. *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988.

142 Soklyossy István egri *provisor* 1577-ben egy általa már régebben ismert gyöngyösi kereskedőtől vett fel 100 forintot kölcsönbe. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. júl. N° 24. A hódoltsági kereskedők különleges szerepére ld. *Ferenc Szakály*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflücken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 235–272.; *Uő*: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. Archivum 1990. 122–145.; *Uő*: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. Havassy Péter–Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.; *Uő*: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. Agrártörténeti Szemle 1972. 356–386.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. Századok 1993. 469–484.; *Uő*: Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1981. 99–112., ill. *Uő*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1991. 25–37.

143 Közülük is kiemelkedő szerepet játszott a Gösswein–Rottenburger cég, a bécsi Henckel Lázár, Elias Mayr, ill. Conrad Pechler. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. jún. N° 3.; *Joseph Kallbrunner*: Lazarus Henckel von Donnersmarck. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1931. 142–156., MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1301., uo. Múz. Törzsanyag A/harmincad 1579. máj. 14.

144 MOL E 15 Exp. cam. 1536. aug. 21., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 324.

145 Pesthy 1564-ben arról számolt be, hogy a bor hiánya miatt a német katonák közül többen meghaltak. (MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 9.) Erhardt Sauer szendrői udvarbíró 1576-ban pedig minél több bor vételére kért pénzt, „merth bor nelkeol nem lehetünk”. Uo. E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 6.

lásra), a Szepesi Kamarához intézett jelentések és a kamara által kiállított kötelevények egyaránt arról tanúskodnak, hogy a kassai kereskedők mellett ebben az üzletágban is a debreceni kereskedők játszották a főszerepet. A tokaji vár 1586. évi számadásai szerint a helyőrség részére beszerzett bort többségében debreceniektől és váradiaktól vásárolták.¹⁴⁶ Debrecen kereskedői a Várad környéki, ún. bihari borvidék termését értékesítették, mivel a hódoltsági város gazdagabb polgárai itt szereztek szőlőbirtokokat, ahol ennek következtében jelentősen elterjedt a Hegyalján már megismert *extraneus* birtoklási forma.¹⁴⁷ A bihari bornak a hadseregellátásban történő értékesíthetőségét a hegyaljaival szemben növelte az a tény is, hogy miután gyengébb minőségű volt, és nem lehetett messzire szállítani, az egyébként értékesíthetetlen bort a katonaság számára meglehetősen olcsón lehetett kimérni.¹⁴⁸ A jelentősebb felső-magyarországi végvárok ellátásában is a bihari bor szerepelt a legtöbbször. Szikszay Imre tokaji *provisor* jelentéseiben többször említ debreceni hordókból küldött borokat, amely voltaképpen megegyezik a váradi, vagy bihari hordóval.¹⁴⁹ A Szepesi Kamara 1578-ban már abban állapodott meg az akkor is Thököly pénzt forgató Tar Istvánnal, hogy a debreceni kereskedő Tokaj, Szatmár és Kálló szükségleteire elegendő „erdélyi” (azaz bihari) bort fog szállítani. A szerződés jelentőségét nem a szállítás ténye határozza meg, hanem az, hogy a szerződő felek nem állapították meg a szállítandó bor mennyiségét, annak árát pedig átalányárban rögzítették. Ez arra mutat, hogy Thököly, Tar segítségével állandó, mondhatni „udvari” szállítónak küzdötte fel magát.¹⁵⁰ A földesúri hadiszállítók egy részénél már láthattuk, hogy kölcsöneik és hadiszállításaik hasznát más kereskedelmi tevékenységük során használták fel. A hódoltságiak és az erdélyiek többsége főként

146 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Germ. 834/I. fol. 24–28.

147 N. Kiss István: A bihari borvidék a XVI. század végén. Századok 1958. 622–623.

148 A váradi bornak „oly természeti vagyon, hogy mikor Váradrul bort hozatnak, minden két mér-földön megtöltetik és szípen töltelékkel hozatják”. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. febr. N° 23.

149 *Bogdán István* mértéktörténeti monográfiájában nem említi a debreceni hordót, csak a debreceni akót ismeri, azt is – arra hivatkozva, hogy Debrecen környékén nem voltak szőlők – fenntartásokkal kezeli és nem adja meg a méretét. (*Bogdán István: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp. 1991. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár és történeti forrástudományok 7.] 137.) Szikszay Imre egyik jelentéséből világosan kiderül, hogy egy debreceni nagy hordó 2,5 kassai hordóval egyenlő, vagyis 500 kassai pint űrtartalmú, ami kb. 840–900 liternek felel meg. Egy váradi vagy bihari hordó a 16. század végéig 20 helyi csöbör, ami a debreceni nagy hordóhoz hasonlóan úgyszintén 839,4 liternek felel meg. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. márc. N° 13.

150 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 340. – Tar Istvánon kívül a hadiszállító borkereskedők között találjuk Foris Ambrust, Juhos Mátét, Oreska Györgyöt, Szabó Miklós bírót és Kovács Györgyöt, akik ebben az időszakban a hódoltság, a királyi Magyarország és az Erdély közötti kereskedelem lehetőségeit kihasználó város tőzséreinek elitjét alkották. Uo. fol. 185., 224., E 254 Repr., inst. et supp. 1575. jún. N° 3., 1577. febr. N° 25., máj. N° 39., E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1239. fol. 9–12.; *Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig*. In: Debrecen története 1693-ig. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 361–374.; *Szabó István: A tokaji rév és Debre-*

Bécs felé kihajtott marháik harmincadának kifizetésekor, illetve más kereskedőkkel szemben fennálló tartozásaik kiegyenlítése során, mintegy hitellevéként használta fel az általuk szállított élelmiszer áráról kiállított kamarai elismervényeiket. A három részre szakadt Magyarország határvidékén üzleti tevékenységet folytató kereskedők tehát minden lehetőséget megpróbáltak kihasználni, hogy elegendő tőkéhez jutva még jobban megerősítsék a nyugati külkereskedelemben megszerzett piaci pozícióikat. A főként az 1570-es években a szokásosnál is nagyobb mértékben megnövelt felső-magyarországi helyőrségek olyan új felvásárló piacként álltak a marhakereskedelemben is érdekelt cívispolgárság rendelkezésére, ahol nagy mennyiségű váradi bort értékesíthettek, egy olyan terméket, amit egyébként nem tudtak volna ilyen kedvező áron eladni.¹⁵¹

A magánvállalkozók a hadsereg élelmezése mellett, a katonák fizetésére is felhasznált posztó, illetve a hadakozáshoz szükséges hadiszerek és nyersanyagok kereskedelmébe is bekapcsolódtak. A már többször említett Thököly Sebestyén nagy értékű árut is szállított a hadsereg részére. Tar István, Thököly nevében 1578-ban 12 000, 1589-ben pedig már 44 000 magyar forint értékű áru szállításáról kötött szerződést a Szepesi Kamarával.¹⁵² (Csak összehasonlításként: a hatalmas, 95 000 forint éves jövedelemmel rendelkező munkácsi uradalmat az uralgó hasonló összegért adta zálogba.¹⁵³) Ez az üzlet nem csak a szállított áru magas értéke miatt érdekes. Thököly ugyanis a bor és a szokásos nyugati csatornákon beszerzett termékeken (posztó és fűszerek) kívül nagy mennyiségű, minden bizonnyal a hódoltságban, a Partiumban vagy Magyarországon feldolgozott árut (például 2500 darab erdélyi ködmönt) is eladott a kamarának. Ez arra mutat, hogy a hadsereg a hazai feldolgozóiparnak is új, jelentős felvevő piacot jelentett. Azonban nem a nagyszombati polgárjogot elnyerő Thököly volt az egyetlen a korábban a hódoltságban tevékenykedő kereskedők közül, aki üzleti kapcsolatait fenntartva szállított különféle textilárut a végvárok számára. Bornemissza Tamás pozsonyi kereskedő 1555-ben a váradi püspök katonáinak fizetésére kiadott 2400 forint értékű posztót értékesített.¹⁵⁴ Tar Istvánon kívül a Szepesi Kamara más debreceni kereskedőktől is gyakran vásárolt posztót. Kőké-

cen 1565–67-ben. Debreceni Képes Kalendárium 1934. 89–97.; *Komoróczy György*: Debrecen története a felszabadulásig. Debrecen, 1955. (Debreceni írások 1.) 28–35. A debreceni és váradi polgárokon kívül a Désről származó Faggyas Mártonnal Szatmár, a miskolci Gombos Pállal pedig a közeli Szendrő várának borellátásánál találkozhatunk. Ld. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. szept. N° 2. és 1577. ápr. N° 3., júl. N° 19.

151 A bihari borvidék vizsgálatánál a jövőben érdemes lenne arra is figyelmet fordítani, hogy milyen mértékben befolyásolta a hadsereg által biztosított piac a Várad környéki szőlők termelését.

152 MOL E 244 Min. 1. köt. c/4. fol. 400–401., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1239. fol. 13.

153 *Hangay Zoltán*: Erdély választott fejedelme. Bp. 1987. 37.; [*H.*] *Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m. 14–15.

154 MOL E 15 Exp. cam. 1555. júl. Bornemissza Tamásról ld. *Bessenyei József*: Bornemissza Tamás rokonai kapcsolatai. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1996. (Studia Miskolciensia 2.) 62–69.

nyesdi Mátyás tokaji harmincados 1579-ben a debreceni tőzsérekkel történt elszámolását arra is felhasználta, hogy a kamara megbízásából elegendő gránát és skarlát posztót szerezzen be.¹⁵⁵ A különféle textilárúk mellett a debreceni kereskedők nagyobb mennyiségben szállítottak salétromot és ólmot a felső-magyarországi várakba, főként a kassai királyi hadszertárába, és a vele szomszédos Eperjes ágyúöntő-műhelyébe.¹⁵⁶

A hazai kereskedőkön kívül a Magyarországon kiváló kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező Gösswein cég szállított a Szepesi Kamara megbízásából posztót, illetve különféle nyersanyagokat, leginkább ként. Hans Drossen, a nürnbergi cég faktora előbb 100 mázsa ként, 1584-ben pedig 5500 forint értékű árut (ennek nagy része posztóból állt) adott el a kamarának.¹⁵⁷ A szintén nürnbergi illetőségű Georg Bechler 1582-ben és 1583-ban 6100, illetve 4000 forintot kölcsönzött a kamarának, aminek tekintélyes részét a végváraknak szállított posztó tette ki.¹⁵⁸ A nürnbergi kereskedők mellett (ahogy azt a kölcsönök esetében is tapasztalhattuk) a krakkóiak is részt vettek a katonaságnak szükséges posztó kereskedelmében. Délnémet társaiktól eltérően azonban velük csak a század elején találkozunk: Erasmus Bank, aki a kassai kereskedőkkel már a város Szapolyai kezére kerülését megelőzően komoly üzleti kapcsolatokat tartott fenn, az egyetlen, akit a 16. század ötvenes éveiben a kassai helyőrség elszámolása külföldi posztókereskedőként említ.¹⁵⁹

A felső-magyarországi városok hadiszállító kereskedői

Az állandó kassai helyőrség és a főkapitányi központ kialakulása a felső-magyarországi városok egyes kereskedőinek remek lehetőséget nyújtott arra, hogy áruikat jobb feltételek között tudják értékesíteni. A Kassán állomásozó katonaság magas létszáma és az ekkoriban létrehozott hadiipari műhelyek is növelték az igényeket. Amellett, hogy a kassai kereskedők jóval több terméket tudtak eladni

155 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1579. jún. N° 16.

156 HHSa UA AA Fasc. 78. 1557. ápr. fol. 88–89.; *Nyárády Mihály*: Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI–XIX. században. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1958. 170–214.; *Kovács Béla*: A debreceni salétromtermelés története. In: *Értekezések az 1941. évről*. Debrecen, 1941. (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének dolgozatai 22.) 63–106., ill. *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 200–201., ill. ld. AMP N° 4195. Debreceni Szabó Józsa 1562-ben a városnak szállítandó salétrom ügyében értesítette az eperjesi bírót.

157 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 2737. fol. 1–2., Jank. gy. N° 685., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 279., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1169.

158 Uo. Fol. Lat. 880. 1586. febr. 12.

159 *Granasztói György*: A kassai kereskedelem a 16. században. The commerce of Kassa in the 16th century. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Economy, Society, Historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on His 70th Birthday*. Szerk./Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 67.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1314. fol. 75.

a város megnövekedett belső piacán, a beköltöző főtisztek és tisztviselők életviteléhez szükséges luxuscikkekét kínáló kalmárok is új vevőkörhöz jutottak. A hadseregszállításon túl a kassaiak nagyobb tőkeereje a Szepesi Kamara gyakori pénzhányát is enyhítette. A város kereskedői jelentősebb összegekkel és meglehetősen gyakran járultak hozzá a kamara pénzinségének csökkentéséhez, a kamara így ki tudta fizetni hitelezőit, illetve a Felső-Magyarországon állomásozó katonák időben hozzájuthattak az őket megillető zsoldhoz. Már több példát idéztünk arra, hogy az 1560-as években a térség pénzügyeit kamaraigazgatóként irányító Pesthy Ferenc miként panaszkodott a királyi jövedelmek lassú behajthatósága, illetve azok hiánya miatt. Jelentéseiben hangsúlyozta a város kereskedőitől szerezhető hitelek fontosságát. A felső-magyarországi katonaság ellátására elégtelen jövedelmeket Pesthy főként a kassai kereskedőktől remélt további kölcsönökkel kívánta pótolni. Véleménye szerint erre – más hitelezőktől eltérően – a jövőben is nagy biztonsággal számíthattak.¹⁶⁰ Az erdélyi hadjárat idején és az azt követő békésebb években is a város kereskedőinek legtehetősebb része alkotta azt a kört, akiktől a kamara szinte állandó jelleggel vett fel hiteleket.¹⁶¹ A kassai polgárok saját vagyonukból is kisebb-nagyobb összegekkel járultak hozzá Lazarus von Schwendinek a városoktól felvett kölcsöneihez. Azok a hitelezők, akik az erdélyi hadjáratot követően is finanszírozták az uralkodó hadi kiadásait, lényegében megegyeztek azokkal, akik 1567-ben a város által Schwendinek adott 1000 forintot nagyobb összeggel egészítették ki. Közülük is a Schwendivel üzleti kapcsolatban álló Vas és Pap családok voltak a legjelentősebb pénzkölcsönzők.¹⁶² Vas Antaltól és testvérétől, Istvántól a kamara rendszeresen 2000–3000 forintos kölcsönöket vett fel.¹⁶³ A két Vas testvér halálát követően a felhalmozott tőke segítségével Vas István özvegye, illetve utódaik Szabó György és Kalmár János deák folytatták a két pesti származású kereskedő hitelügyeiteit.¹⁶⁴ A szegedi származású Pap Antal is hasonló összegű pénzt kölcsön-

160 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1563. N° 46.

161 AMK H III/3. taxa Lad. 2. N° 38. fol. 25. – Kuthassy Lőrinc egykori szegedi, majd kassai polgár és testvérei Feledi Eustáknak nyújtottak kölcsönöket, amit a főkapitány még egy év elteltével sem fizetett vissza. MOL E 21 Ben. res. b., 5. köt. fol. 69. 1554. okt. 23., AMK Schw. N° 1767. Peter Amman kassai polgár – aki talán az 1500 és 1529 között minden évben a választott községbe és szenátusba beválasztott Paul Amman rokona volt – (*[H] Németh István: Kassa szabad királyi város archontológiája [1500–1600]. Kézirat, passim.*) – már nem vehette át korábban kölcsönadott pénzét: 1557-ben a kamara már csak özvegyének tudta kifizetni azt az összeget, amelyet Amman a kassai élelmezőmesternek adott. MOL E 21 Ben. res. b., 6. köt. fol. 138. 1557. márc. 5.

162 AMK Schw. N° 2823.

163 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 150., 227., 258., ill. AMK H I. 3087/56., ill. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 16–17.

164 Uo. fol. 92., 129., 145., 411. Szabó György és Vas Antal rokoni kapcsolatát még tisztázni kell. 1576-ban Szabót mint „genus Antonii Was” említették. Uo. fol. 182. Kalmár Deák Jánost Vas Antal „fratruelis”-ának nevezték. Uo. fol. 134. A Vas családra ld. *Bessenyei József: Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században.* In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században.* Szerk. Bessenyei József–Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. (Studia Miskolciensia 1.) 36–39.

zött a kamarának, de a kassai kereskedő 1574-ben írt utolsó ismert levele után a következő évben már özvegye sürgette a pénz mielőbbi kifizetését a Szepesi Kamaránál.¹⁶⁵ A két hódoltsági származású kereskedőcsaládon kívül a város Habsburg-fennhatóság alá kerülésekor Kassára költöző Tar János rendszeresen biztosított hiteleket a katonaság ellátására. Az 1570-es években szinte évente általában 2000–3000 forintot kölcsönzött a hadsereg részére, általában rövid határidőt szabva meg a pénz visszafizetésére.¹⁶⁶

A kassai kereskedők hitelei tehát nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Felső-Magyarországon állomásozó katonaság fizetése és ellátása zökkenőmentesebb lett. Erre mutatnak a már említett Kalmár Deák János kassai kereskedő hitelei is, aki a kamarának havonta 2000–3000 forintos kölcsönöket adott. A pozsonyi és a kassai székhelyű két kamarai szerv levelezéséből kiderül, hogy az 1570-es években a Szepesi Kamara havi kiadásaihoz mintegy 3000 forint kölcsönre volt szükség. Ezt az összeget általában a pozsonyi Magyar, illetve a Szilészi Kamara biztosította. Mivel innen a pénz csak lassan, és néha hiányosan érkezett Kassára, ezért a Szepesi Kamarának ideiglenesen helyi pénzforrásokra kellett hagyatkoznia. Kalmár János és hitelezőtársai tehát nem véletlenül adtak rövid határidőre általában hasonló mennyiségű kölcsönöket.¹⁶⁷ Ily módon a korszak nehézkes pénzáttalási módszerein is segítettek. Ezen kölcsönöket ugyanis a kassai kereskedők által az ország határain túl szállított áruinak harmincadából törlesztették, illetve a kamara a Pozsonyban, vagy Bécsben tartózkodó kereskedőknek, valamint azok megbízottainak helyben fizette ki.¹⁶⁸ Előfordult, hogy hitelei fejében az uralkodó egy-egy kassai kereskedőnek teljes harmincadmenteséget adott.¹⁶⁹ A hitelek fontosságára utal a két kamara gyakori levélváltása, amely során főként a ki nem fizetett kölcsönök mielőbbi visszafizetését sürgették. 1577-ben előbb 3000 forintot kért a Magyar Kamarától, majd néhány hónappal később, a Szepesi Kamara már júniusban arra kért 2000 forintot, hogy a szintén Kalmár János által adott kölcsönt ki tudják egyenlíteni. Szerintük ugyanis ellenkező esetben fennáll annak az esélye, hogy a kassai kereskedő nem ad több hitelt. Novemberben arról tudósították a Magyar Kamarát, hogy az említett hitelek nélkül már a novemberi, sőt az októberi zsoldot sem tudták volna kifizetni, és ez esetben a katonák ismét a szegény jobbágyságot fosztogatták volna.¹⁷⁰

165 1568-ban az egri vár építkezéseire kölcsönzött Lippay Jánossal együtt 2000 forintot. MOL E 249 Ben. man. 1572. N° 3. További kölcsönöire ld. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 226.; MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1574. ápr. N° 7., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 23. A Pap családra ld. *Szakály Ferenc*: *Mezőváros és reformáció* i. m. 190–196. Özvegyének kölcsönöire ld. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 234.

166 1574-ben 2000, 1576-ban 500, egy évvel később ismételtén 2000, a következő évben 3000, majd 1000 forintot. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 247., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 11., 233., 311., 307., MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 830. fol. 31., 2787/I. fol. 101–102.; uo. Fol. Lat. 913. fol. 247.

167 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 220., 238., 366., 414., 421–422., ill. 221., 61.

168 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1181. fol. 42–43.

169 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 373–374.

170 Uo. fol. 284., 238., 421–422., ill. 414.

Ezenkívül a kamara néha még arra is kényszerült, hogy a kassaiaktól kapott kölcsönök fejében az uralkodóra szálló birtokokat adjon zálogba. Miután Jakob Krotker (Grotker) kassai bíró kölcsöneit nem tudták kifizetni, az időközben 3000 forintra duzzadt hátralék fejében a Tokaj várához tartozó Ond birtokot kapta zálogba.¹⁷¹

Noha a lengyelországi borkereskedelmet a kassai kereskedők uralták, ott nem a Kassa környékén termett, meglehetősen rossz minőségű borral üzleteltek, hanem a Hegyalján termett szállíthatóval. A város környéki szőlők termését csak ún. folyóborként tudták értékesíteni, amely a városban és a közelben fekvő várak helyőrségénél éppen olcsósága miatt volt keresett cikk.¹⁷² A helyőrségnek 1550 és 1554 között több eperjesi polgár is szállított bort. Azonban a főkapitányi székhellyé váló város katonaságának ellátásában jóval fontosabb szerepet játszottak a hódoltságból (Szeged, Pest) frissen beköltöző kereskedők.¹⁷³ A kassaiak borszállításának állandóságára mutat, hogy a Szabó család négy évvel később is 13 hordó bort adott el a katonaságnak,¹⁷⁴ és ez az üzleti kapcsolat az ezt követő években sem szakadt meg. 1555-ben a legtöbb harmincadot fizetőik egyike volt Vas Antal, aki 1572-ben 70 kassai hordónyi borát a kamaránál értékesítette összesen 1026 forintért.¹⁷⁵ Vas halálát követően a helyét Szabó György vette át és rokonával, Kalmár Jánossal együtt jelentősebb mennyiségű bort értékesített a kassai helyőrség számára.¹⁷⁶ A hadiszállításokban a város ekkoriban egyik legnagyobb kereskedődinasztiája, a Pap család is részt vett.¹⁷⁷ A Pap és a Vas családok tagjai mellett Nyitrai Mátét,¹⁷⁸ továbbá a kassai Tar Jánost számíthatjuk a hadsereg nagyobb hadiszállítói közé.¹⁷⁹

A kassai kereskedők az élelmiszer mellett a végvárak posztóellátásába is nagymértékben bekapcsolódtak – ha nem is olyan nagy mennyiségű áruval, mint

171 Uo. fol. 269., 271., 280., 295.

172 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1575. júl. N° 7.

173 Ferenczy Péter 16, Fynk Szabó János 15 hordó bort szállított a helyőrségnek 256, ill. 210 forintért. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1314. passim.; *Granasztói György*: A városi fejlődés keretei a feudáliskori Magyarországon. (Kassa társadalma a XVI. század derekán.) Kézirat, 1975. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Diss. 92.), *Bessenyei J.*: Budai és pesti menekültek i. m.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 190–205., 210–218.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 931. fol. 32–33.

174 AMK Schw. N° 2010.

175 Vas az 1555. évi kassai harmincadjegyzékben a hatodik legtöbb harmincadot fizette, ill. az 1557. évi adójegyzékben a tizenhatodik helyen szerepelt. *Granasztói Gy.*: A kassai kereskedelem i. m. 65.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 13.

176 1576-ban Szabót mint „generus Antonii Was” említették. (MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 182.) Kalmár János deák Vas Istvánnal, Antal testvérével állt rokonságban. A közös üzleti tevékenységről: Uo. fol. 268. – Ld. még a 164. jegyzetet!

177 Pap Antal Bornemissza Imre tokaji kapitánynak adott el 24 hordó bort. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Múz. Törzsanyag B/várak 1580. nov. 24.

178 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 350.

179 Noha a debreceni Tar István és a kassai Tar János is a Gösswein–Rottenburger nürnbergi céggel állt üzleti kapcsolatban, a két személy között nem volt semmilyen rokoni kapcsolat. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 2787/I. fol. 90–91., ill. AMK Schw. N° 2278., 4184.

Thököly Sebestyén, vagy a nürnbergi és bécsi kereskedők. 1552-ben Meszthy Szabó Mihály és Pap Benedek 1000 forint értékben szállítottak posztót az egr-i katonák szükségleteire. Vas Antal szintén nagyobb értékű posztót adott el a kamarának, amit a végvárakban állomásozó katonaság fizetésére használtak fel.¹⁸⁰ Meszthy a későbbiekben főként a putnoki várba is szállított posztót.¹⁸¹ A Szepesi Kamara mellett a felső-magyarországi katonaság fizetésére ide rendelt királyi mustramesterek is gyakran vásároltak posztót a kassai¹⁸² és eperjesi kereskedőktől.¹⁸³ A debreceni kereskedők mellett a kassai Hans Fogelwader is bekapcsolódott a hadseregnek történő nyersanyagszállításba. A krakkói patrícus családból származó¹⁸⁴ kereskedőtől 1557-ben Dersffy István 120 mázsa ólmot vásárolt. Fogelwader raktáraiban azonban jóval több ólom várt vevőre, amit a kassai kereskedő korábban debreceni üzletfeleitől vásárolt és szándékai szerint a Felső-Magyarországon állomásozó királyi seregnek kívánt értékesíteni. A főkapitány véleménye szerint az egyébként is nagyszabású kereskedelmi tevékenységeről ismert kassai kereskedő csak arra vár, hogy az ólom ára az eddigieknél magasabb legyen, ezért Dersffy javasolta, hogy a kamara állapodjon meg vele, és mihamarabb vásárolja fel a raktáron lévő hadianyagot.¹⁸⁵

A főkapitányi központ kialakulásával a hadsereg nemcsak a gazdagabb városi polgároknak szolgált biztos és jelentős piaci lehetőségekkel, hanem a kézműves polgárság is egyre nagyobb katonai megrendelésekhez jutott, az építkezések pedig a szegényebb mesterek és napszámosok számára biztosítottak munkaalkalmat. A kassai hadszertár (*Zeughaus*) építéséről készült elszámolások arról tanúskodnak, hogy a század végéig tartó építkezések során nagy számban foglalkoztattak városi mesterembereket és napszámosokat, akiknek a kamara hetente fizette járandóságukat. 1569 augusztusában például négy mesterembernek és 19 favágónak fizették ki hetibérüket, és az év folyamán átlagosan 5–7 napszámost, illetve 3–4 különféle mesterembert alkalmaztak. A kassai hadiszertárhoz szükséges félkész termékeket és nyersanyagokat is a városból, illetve a környező falvakból szerezték be. Miután a Kassán létrehozott hadszertár a

180 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 931. fol. 32–33. Vasnak a Bornemissza Gergelytől kölcsönvett 3000 forintból tudott fizetni a Szepesi Kamara. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 114.

181 Uo. fol. 325., 430.

182 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1554. N° 70.

183 Eperjéstől Lazarus von Schwendi megbízottja Christoph von Dresden vett posztót a hadsereg részére. AMP N° 4720.

184 Hans Fogelwader Leonard Fogelwader krakkói konzul rokonságának ahhoz a részéhez tartozott, amelynek tagjai – főként a család kereskedelmi érdekei miatt – Kassán telepedtek le. A 16. század első felében a kassai ággal a már említett Leonard Fogelwader és annak poznaíni társa, Conrad von Watt szoros üzleti kapcsolatot tartott fenn. Archiwum Panstwów Miasta Krakówa, Sadów wyszych prawa miejskiego w Krakowie II-1. 5–22. Ld. továbbá *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 1966. 254–255.

185 HHStA UA AA Fasc. 78. 1557. ápr. fol. 88–89.

felső-magyarországi végvárok ellátását is szolgálta, így annak működése elsősorban a vasfeldolgozással foglalkozó (kovács, lakatos, puskaműves stb.), továbbá a faiparban foglalkoztatott (ács, asztalos) céhes mestereket juttatta állandó és nagy mennyiségű megrendelésekhez. 1569 áprilisa és októbere között több ezer zszindely, ácskapocs és szög, nagy mennyiségű deszka és lécs árát fizette ki a kamara. A hadiépitkezések növekedése idején pedig a városi téglaegető műhelyek teljesítményét is növelték. Kassán kívül ezek a megrendelések a közeli bányavárosok, továbbá Kisszeben kivételével az összes környékbeli szabad királyi városok kézműveseit érintették.¹⁸⁶ A kassai helyőrség élelmiszerellátásával járó munkák egy részét is a városi mesterek, illetve részben a közülük királyi szolgálatba álló kézművesek vállalták el. 1564-ben a frissen kinevezett Garay Mátyás élelmiszmester mellé az állandóan foglalkoztatott kenyér és bor kiosztói mellett, hetente felfogadott pékeket, kocsisokat és rostálókat is alkalmaztak.¹⁸⁷ A 16. század közepén vezetett hadjáratok idején a nagykereskedők és a földbirtokos hadiszállítók mellett a városok ruházati iparának mesterei is nagyobb katonai megrendelésekhez jutottak. A Schwendi által rendelt több száz pár csizmát és bakancsot a felső-magyarországi városok vargái és csizmadiái készítették el.¹⁸⁸ Hasonló nagyságrendű megrendeléseket jelentett a szabók számára is a hadsereg ruhaellátása, ami nemcsak a ruha-, de a feldolgozóiparra, illetve a szarvasmarha- és kisebb részben a posztókereskedelemre is kedvező hatással volt.

Összegzés

A mohácsi csatát követő évtizedekben a felső-magyarországi városszövetségre az addigiaknál mindenképpen nagyobb teher nehezedett a török elleni védelmi rendszer kialakulásával kapcsolatban. A szövetséget alkotó városok közül Kassa volt az, amelyik leginkább a védelmi rendszer részévé vált; erre a középkorban megszerzett gazdasági ereje predesztinálta. Főként a kassai városfalak erősítéseire fordítottak jelentősebb összegeket. De ez a városok hadi kiadásainak jelentékenyebb részét tette ki. A városok közösen állították ki katonákat, akiknek lét-

186 MOL E 211 Lymbus I. Ser. 1. fasc. fol. 242–243. és passim. Andreas Illenfeldnek 121 000 ácskapocsért 14 forintot, Paul Neidel eperjesi ágyúöntőnek pedig a tőle vásárolt különféle árukért 51 forintot fizettek ki, amely összegek a kamarai megrendelések átlagos árait jelentették. (E 211 Lymb. II. Ser. 24. t. fol. 189., 197–200., 241.; *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 192–194.) Friedrich Sauer Krasznahorkáról, Lőcséről, Iglórol és Eperjesről kért a szendrői építkezésekre elsősorban fémmegmunkálásban jártas mestereket. (MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 22.) A lakatgyártó céh 16. századi limitációjában szereplő termékek közül igen sokfajta vasárut gyártottak a katonaság részére. *Kemény Lajos*: Kassa városi limitációk. TT 1889. 782–783. Vö. *Reinhard Rudolf Heinisch*: Die Stadt als Festung im 17. Jahrhundert. In: Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz/Donau, 1981. 300.

187 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 9.

188 [H.] *Németh I.*: A kassai követek i. m. 50–51.

száma esetenként az 500–600 főt is elérhette. Gyalogosaik részben a végvárok helyőrségét egészítették ki, részben a mezei hadakat erősítették. A régióban mozgó mezei hadak folyamatos ellátását is a városok gazdasági potenciálja biztosította, főként a felső-magyarországi védelmi vonal teljes kiépüléséig. A pénzben, hadianyagban és élelemben adott kényszerkölcsönök visszafizetését azonban a királyi Magyarország pénzügyi helyzete nem tette lehetővé. Így a speyeri szerződéssel nyugvópontra jutó politikai helyzetet követően a térségben állomásozó végváriak ellátására létrehozott Szepesi Kamarának többéves elmaradásai voltak.

A hadsereg jelenléte tehát a városi önkormányzatok kiadásaira közvetlenül negatív hatással volt, de a katonasággal folytatott kereskedelem és a hadsereg ellátásával járó feladatok a városi lakosság jelentős részének komoly hasznot és munkaalkalmat jelentettek. A kamarának nyújtott nagy összegű kölcsönök és hadiszállítások lassú törlesztésük miatt a városok pénzügyi erőforrásait nagymértékben megviselték. A polgárság kereskedelmének megélénküléséből és a szegényebb kézműveseknek is munkaalkalmat biztosító katonai megrendelésekből származó városi jövedelmek (adó, vám stb.) közvetve azonban, talán pótolták ezeket a károkat. A katonaság ugyanis olyan biztos piacot jelentett a gazdag kereskedők, a kevésbé módos kézművesek, sőt a szegény napszámosok számára egyaránt, amelyet a városi társadalom minden rétege kihasznált. Igaz, a hadiszállításokhoz – főként a kölcsönök és az áruk értékének lassú és késedelmes visszafizetése miatt – nagy tőkére volt szükség, de aki ezzel rendelkezett, annak tőkéje megsokszorozódhatott, piaci lehetőségei jelentősen javultak. A tőkenövekedés mellett a kereskedőknek közvetve is hasznot hajtott a hadseregszállítás és a gyakori pénzkölcsönzés. Miután a kamara rászorult kölcsöneikre és a végváriak ellátásában való részvételükre, a katonaság megnövekedett igényei miatt bevezetett kiviteli tilalmak alól éppen ezek a városok kaptak mentességet. Az uralkodó például 1571-ben megtiltotta a Lengyelországba irányuló borkivitel arra hivatkozva, hogy az 1570. évi rossz termés miatt a várak ellátása veszélybe került.¹⁸⁹ I. Miksa azonban több alkalommal is olyan engedélyeket adott ki, amelyek felhasználásával mégis ki lehetett bújni a tilalom alól. Ezt kihasználva a városok polgárai Felső-Magyarországról mintegy 4000 hordó bort adtak el a számukra hagyományosnak számító lengyel piacon.¹⁹⁰ A kiviteli tilalom alól többek között Bártfa mentesült 100 hordó erejéig, továbbá az a Vas Antal, akinek hadiszállításairól és kölcsöneiről már tettünk említést.¹⁹¹ Miután I. Miksa felismerte, hogy a harmincadjövedelmek csökkenése miatt a kamara likviditási gondokkal küszködik, a négy évvel korábban elrendelt kiviteli tilalmat a vá-

189 MOL E 244 Min. 3/a. 1. köt. fol. 54–55., 62., 99.; MOE V. 85., 97. Az uralkodó még 1558-ban, 1565–1566-ban is megtiltotta az élelmiszerek kivitelét Lengyelországba. AMP N° 3439.; AMK Schw. N° 2682.

190 MOL E 244 Min. 3/a. 1. köt. fol. 114–115.

191 Uo. fol. 7., 32., 11., ill. MOL Magyar Kamara Levéltára, E 249 Ben. man. 1571. febr. 19., MOL E 244 Min. 3/a. 1. köt. 63.

rosszövetség sorozatos kérésére részben feloldotta, és kizárólag a városoknak engedélyezte, hogy bort szállíthassanak Lengyelországba. Mindemellett megparancsolta Lazarus von Schwendinek, hogy ügveljen arra, hogy elegendő bor álljon rendelkezésre a hadsereg ellátásához.¹⁹² 1588-ban pedig az egyébként hadiárúnak számító (és így nem exportálható) salétrom lengyelországi kivitelét engedélyezték a kassai Bakony Istvánnak.¹⁹³

A katonaság által biztosított állandó belső piac a 16. század második felében a kereskedők élelmiszer-szállításaira is jótékony hatással volt. A debreceniek és váradiak a külkereskedelemben eladhatatlan bihari bort, a kassaiak a város környéki szőlők ugyancsak rosszabb minőségű termését folyóborként értékesíthették. Ezt elősegítette az is, hogy csupán a század közepén kezdett kialakulni a hadsereg ellátását biztosító váruradalmak rendszere és végleges formáját csak a század végére nyerte el. Az egyházi tizedek királyi bérlete is csak a század utolsó harmadában állandósult. Igaz, a kialakulatlan ellátási rendszer Kassán az 1550-es években még élelmiszerhiányt, így drágaságot okozott,¹⁹⁴ ami egyrészt a városi gabonakereskedők pozícióit erősítette, másrészt a kevésbé jómódú kézművesek életkörülményeit (akik szintén ezektől a kereskedőktől vásárolták az ételmezt¹⁹⁵) nehezítette meg. A század második felében a Habsburg-uralkodók, az erdélyi fejedelmek hadjáratai, illetve a lengyel királlyá választott Báthori István politikai súlya miatt a szokásosnál jobban megnövelték a felső-magyarországi várakban állomásozó katonaság létszámát. A hadiszállításoknak az ekkoriban tapasztalható konjunktúrára gyakorolt hatását a kutatás még nem vizsgálta, de a szállítások tökenövelő hatását figyelembe véve valószínűnek tartom, hogy elősegítette ezt a folyamatot.

Benda Kálmán a Bocskai-felkelés politikai következményeit elemezve rámutatott arra, hogy a 17. századtól kezdve a magyarországi nagybirtokos réteg a korábbiaknál nagyobb befolyást szerzett. Ennek gyökerei visszavezethetők a 16. századra. Benda Kálmán vizsgálatai során felfigyelt arra a jelenségre, miszerint a nemesség olyan politikai hatalomra tett szert, amely segítségével a többi renddel szemben előnye behozhatatlanná vált. A nemesség fölénye biztos tudatában el tudta érni, hogy olyan törvényeket fogadjanak el az országgyűléseken, amelyekkel a polgárság privilégiumait nagymértékben megnyirbálták. Ennek hátterében főként a nagybirtokosok hadiszállításai, pénzkölcsönei és saját magánhadsere-

192 AML VII/11. Schwendi 1566. jún. 9-én kelt parancslevelében még elutasította Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszzeben kérését. AMP N° 4894.

193 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Múz. Törzsanyag A/harmincad 1588. ápr. 30. – Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a védelmi rendszer délnyugati részein is. Anton von Rabatta gradiskai kapitány hadiszállításai ellenében adott állandó engedélyt Pietro Marinato pettaui kereskedőnek, hogy a hódoltsági területeken egyrészt a gradiskai őrség ellátására, másrészt pedig saját hasznára szarvasmarhát vásárolhasson és azt onnan az osztrák tartományokba hajthassa. Archiv Republike Slovenije, Deželni Stanovi za Kranjsko Reg. I. Fasc. 8a/1. 1623. máj. 26.

194 MOL E 211 Lymbus II. Ser. 24. t. fol. 56–61.

195 *Granasztói Gy.*: A városi fejlődés keretei i. m. 331–333.

gük állt. A magánhadseregek szerepének növekedéséhez a Habsburgok politikai szerepvállalása is hozzájárult.¹⁹⁶ A nagybirtokosok 16. századi kölcsöneiről és azok hatásairól nem készült még monográfia.¹⁹⁷ Miután a kamara nem tudta készpénzben kiegyenlíteni a birtokosok hiteleit (akik egyben általában a térségben állomásozó seregek vezetői is voltak), az uralkodó különféle királyi birtokok elzálogosításával és eladásával fizetett. Ha megvizsgáljuk ezeket a megállapodásokat és birtokadományozásokat, akkor megfigyelhetjük, hogy a földesurak a városoknál jóval nagyobb hitelekkel álltak a kamara és az uralkodó rendelkezésére. Az uralkodó Dobó Istvánnak összesen 71 512 forintos tartozás kifizetéseként a véglesi uradalmat 20 500 magyar forintért adományozta, Pethő János pedig a sztrokóit 22 000 magyar forintért kapta meg korábbi kölcsönei fejében.¹⁹⁸ Mágóchy Gáspár kölcsönei ellenében előbb 20 000 forintért Helmec mezőváros, majd 1573-tól pedig a munkácsi uradalom zálogbirtokosává vált, amelyet először 42 000 forintért kapott meg, majd állandó hitelnújításai következtében a zálogösszeg már elérte a 103 000 forintot.¹⁹⁹ A nagybirtokos réteg által nyújtott hitelek jelentős részét tették ki tisztségeik elmaradt fizetései. Emellett a nagybirtokosok piaci lehetőségei is kedvezőbbek voltak, mint a városi polgárságé, hiszen (többek között a hadseregnek is) áruba bocsátott terményeiket saját birtokaikról terményjáradékként szerezték meg. Jobbágyaik adóin kívül – lévén, hogy a kamarai tizedbérleti rendszer csak a század vége felé épült ki teljesen – alacsony bérleti összeg fejében *latifundiumaik* dézsmájára is szert tettek. A városok birtokainak termése ellenben főként a polgárság ellátását, az élelmiszerárak megfelelő szinten tartását szolgálta, így ebből a hadsereg ellátására csak szűken tellett.²⁰⁰

A magyarországi hadszíntereken állomásozó katonaság élelmiszer-ellátása mellett komoly üzleti lehetőségeket rejtett magában a hadsereg felszerelésének biztosítása. Nyugat-Európában a megnövekedett létszámú hadseregek ellátása

196 Benda Kálmán: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és a 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 1970. 404–427. A városi rend politikai szerepének háttérbe szorulásáról ld. CJH 1608(k. e.):6., 13., 14. tc., ill. 1647: 78., 79., 81., 82., 93. tc.; Zimmermann Rezső: A nemességnek a városokba való költözése a 16–17. században. Nyíregyháza, 1904.; Pásztor József: A szabad királyi városok szavazati joga. Szeghalom, 1935. 17–33. Jelentőségét elemezte Szekfű Gyula, ld. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. III.* Bp. 1943. 552., 556–560., ill. *J. Szűcs: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert.* In: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und Reformation in Polen und Ungarn (1450–1650).* Red. Gy. Székely–E. Fügedi. Bp. 1963. (*Studia Historica* 53.) 157–158. Újabbán Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbítása. (Az 1648. évi 78. törvény.) *Történelmi Szemle* 1991. 255–263.

197 A 17. és 18. századi kölcsönökről ld. Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965. (*Történelmi Statisztikai Kötetek* 7.)

198 HKA HFU RN 7 1558. jan. fol. 37.; MOL A 57 Lib. reg. 3. köt. 490–491., MOL P 422 III. sz. I. fiók. 1. cs. N° 2., D/2.

199 [H.] Németh I.: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m. 14–16.

200 Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. 85. Erre mutat az is, hogy mihelyt az 1550-es években a király seregei beköltöztek Kassára, azonnal megdrágult az élelmiszer. *Granasztói Gy.: A városi fejlődés keretei* i. m. 96–97., 328.

az e termékeket előállító iparágak termelését növelte meg. A katonaság tömegigényeinek kielégítése miatt a már kialakult termelési módszereket tehát tovább kellett fejleszteni, ami – ha nem is olyan mértékben, mint az Újvilág felfedezésével összefüggő világpiac létrejötte – elősegítette a koraujkori gazdasági üzemszervezetek fejlődését.²⁰¹ A magyar városfejlődésre ugyan nem volt jellemző a 16–17. század folyamán a modern tömegtermelési módszerek elterjedése. Az azonban még vizsgálatra szorul, vajon a hadsereg igényei mennyiben alakították át egy-egy város iparszerkezetét, és ha csírájában megjelentek a Verlag–System-re jellemző módszerek, vajon ezek kialakulására hatott-e a magyar hadszíntéren jelenlévő nagy létszámú hadsereg. A rendelkezésünkre álló csekély számú adatok arra mutatnak, hogy a 17. század folyamán éppen a hadseregellátással kapcsolatba kerülő céhek voltak a legfejlődőképesebbek. Az egyes, fegyvergyártásban érdekelt iparágak céhei igen differenciáltak voltak (külön lakatos, kovács, fegyverderék-gyártó és páncélkészítő, pajzskészítő, illetve csiszár céhek); de hasonló elkülönülésre figyelhetünk fel az élelmiszer- és bőrfeldolgozó mesterségeknél is. A hadsereg ellátásában részt vevő csizmadiák és vargák esetében tapasztalható a legtöbb kontárkodással, kereskedéssel és bőrfelvásárlással összefüggő viszály. Egyes esetek pedig már a Verlag–System első jeleire utalnak. A felső-magyarországi kalaposok a 17. században rákényszerültek arra, hogy a Nyugat-Európából tízezrével beáramló süvegek miatt olyan munkamódszereket alkalmazzanak, amelyek Európa fejlettebb régióiban már beváltak, és ezzel a termelékenység megnövekedhetett, a költségek csökkenhettek. 1636-ban például néhány kassai kalaposmester a város környékén lakó kontár gyapjúcsapókat alkalmazott, akik a kassai mesterek által felvásárolt nyersanyagot bémunkában dolgozták fel.²⁰² A Habsburg Birodalom más részeiről Magyarországra rendelt katonaság felszerelésével járó megrendelések azonban nem a magyar iparos réteg modernizálódását segítették elő. A magyarországi hadjáratok igényei elsősorban az ausztriai tartományok városainak fegyvergyártását és fémiparát fejlesztették. A magyar végvárok megnövekedett posztóigénye ugyanis az itáliai és délnémet vállalkozók mellett az osztrák városok kereskedőit juttatta jelentős megrendelésekhez.²⁰³ A jelentős embertömegeket mozgató 17. század eleji magyarországi hadjáratok pedig Itália háború nem sújtotta területeinek mezőgaz-

201 A nyugati szakirodalom összefoglalására ld. *Frank Tallett: War and society in early-modern Europe, 1495–1715.* London–New York, 1992. 222–223., ill. *W. Sombart: Háború és kapitalizmus* i. m. 106–107., 118., 148–169., 184–195.

202 *Kerekes György: Bepillantás Kassa régi céhéletébe (1597–1647).* Bp. 1910. (Iparosok olvasótára 1910. 8. sz.) passim, de különösen 8–15., továbbá *Uő: Céh- és iparügyek a kassai tanács előtt a 17. század második felében (1643–1699).* Magyar Ipartörténet 1909. 70–141. passim. Itt tapasztalható továbbá a legtöbb drágasággal összefüggő panasz is. I. m. 29–33., ill. *Tóth Lőrinc: Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez Kassán.* H. és é. n. A kalaposoknál tapasztalható új előállítási módszerekre ld. AMK H I. 6648/20. 1636. júl. 12., 6648/9., 10. 1636. aug. 2.

203 *Helfried Valentinitich: Die innerösterreichischen Städte und die Türkenabwehr im 17. Jahrhundert.* In: *Europäische Städte im Zeitalter des Barock. (Gestalt – Kultur – Sozialgefüge).* Hrsg. Kersten Krüger. Köln, 1988. (Städteforschung A/28.) 186–190.

dasági termelését ösztönözték. Olyannyira, hogy a velencei szenátus részére készült jelentés szerint a folyami kereskedelem bevételei jórészt kompenzálták a Mediterráneumban központi szerepet betöltő város háborúval járó adóterheit.²⁰⁴

A felső-magyarországi városok állandó és jelentős mennyiségű hadiszállításai, valamint nagy összegű kölcsönei azonban mindenképpen pozitív jelenségnek tekinthetők. A városok speciális funkcióik alapján biztos hátországot jelentettek a katonai vezetésnek; szállításaikat lehetőségeik szerint mindig pontosan és gyorsan teljesítették. Kihhasználva azt a feldolgozó-ipari háttérrel, amely a céhes kézművesség keretein belül rendelkezésükre állt, fontos szerepük volt az ipari termékek, hadiszer, ruházat és feldolgozott élelmiszerek (mint például a kenyér) szállításában. E tekintetben még a környező földesurakkal szemben is monopolhelyzetet vívtak ki. A városok és polgáraik bekapcsolódása a hadseregszállításokba olyan potenciális gazdasági erőforrások jelenlétére mutat, amely azt jelzi, hogy a 16. században a magyarországi városok a korábbi elképzeléseknél jobb feltételekkel rendelkeztek.²⁰⁵ A hadiszállításban részt vevő kereskedők egyike sem specializálódott erre az üzletágra, csupán már meglévő üzleteik mellett, kiegészítő tevékenységként használták fel ezt az értékesítési lehetőséget. Nyugat-európai társaikhoz hasonlóan ugyanis a legnagyobb magyarországi kereskedők is „több lábbon álló” üzleti kapcsolatokat építettek ki, amelyek közül a hadiszállítás a legkevésbé sem volt elhanyagolható.²⁰⁶ A hadikölcsönök összegében azonban városaink (a földbirtokosok kedvezőbb piaci pozíciói miatt is) elmaradtak a környező nagybirtokosokkal szemben, ami a városoknak a 17. században politikailag komoly hátrányokat okozott. Ám ennek gyökerei korábbra, a városi rendnek már a 15. században is tapasztalt lemaradására vezethetők vissza.

ISTVÁN H. NÉMETH

BORDER FORTRESSES, TOWNS, AND ARMY SUPPLIERS. THE URBAN LEAGUE IN UPPER HUNGARY AND THE SYSTEM OF DEFENCE (1526–1593).

After the Battle of Mohács, the military burdens faced by the free royal towns of Hungary were greater than ever before. When Kassa returned to Habsburg rule in 1551, the town became an important part of the defence system, owing to its established economic position. Its importance was manifested in the stationing of a large number of soldiers in the garrison and in the establishment of a military administrative centre. As the military expenditure of the Kingdom of Hungary increased, so the towns were required to play a larger part in providing for and maintaining field troops and the system of defence formed by the mid-sixteenth century. In the years following the death of Louis II, members of the Urban League of Upper Hungary (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes and Kisszeben) acquired – jointly and

204 *F. Tallett*: i. m. 221.

205 Vö. *Szakály Ferenc*: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. Bp. 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)

206 A nyugat-európai példákra ld. *Julia Zunckel*: *Rüstungsgeschäfte im Dreissigjährigen Krieg. Unternehmerkräfte, Militärgüter und Marktstrategien im Handel zwischen Genua, Amsterdam und Hamburg*. Berlin, 1995. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 49.)

severally – a fundamental importance in the provision of food supplies and military equipment to the troops of the royal forces. When the defence system was established, these five towns, which had been in alliance ever since the beginning of the fifteenth century, saw their role increase. Their combined military power had been at the disposal of the country's rulers even before the Battle of Mohács. Nevertheless, until the beginning of the sixteenth century, the primary purpose of the Urban League had been to donate money (rather irregularly) towards the mustering of a certain number of troops. The establishment of the system of defence and the growing threat from the Turks meant, however, that the towns were obliged to provide a certain number of foot soldiers each year. Under the direction of a military leader appointed by the Urban League, these soldiers were then deployed in the border fortresses of Eger, Szatmár, Kálló, Tokaj, and – after the fall of Eger – Ónod, where they supplemented the local garrisons. The number of soldiers fluctuated, reaching 600-700 in the 1550s and 1560s, but falling back to 100-200 in more peaceful times. During the Fifteen Years' War, between 400 and 500 soldiers were on the pay roll of the towns. When István Bocskai took Kassa, he determined that the League muster two hundred soldiers. The annual military costs incurred by the League amounted to 24,000-28,000 Florins during the military campaigns and 4,000-9,600 Florins during periods of peace when average numbers fell to between 100 and 200. An army of 2000 men would have cost 80,000 Florins, and thus this figure seems rather unrealistic in light of the above data.

Owing to the disorganised nature of army provision, the central chamber bodies relied greatly upon the towns' deliveries and loans, which were generally forthcoming. In addition to monetary loans, one should also emphasise deliveries of military hardware as well as supplies of clothing and food to the field troops. In this respect, the role of the more industrialised towns was particularly significant. Nevertheless, the contribution of the towns – in terms of the value of their supplies and the extent of their loans – failed to reach the level of support granted to the Chamber by the great regional landowners, such as the Dobó and Mágóchy families. This fact considerably influenced the urban policy of the Habsburg rulers (who, after the "Long War", tended to concentrate on the western military arena) and it also increased the relative significance of the land-owning nobility – to the detriment of the towns. In addition to the towns' obligatory contributions, one should also mention the role of the great merchants who constituted the local urban economic elite. By providing monthly loans, these merchants ensured continuity in the provision of the border fortresses while at the same time securing for themselves a large and profitable market among the garrisons' soldiers for wine that could not be sold abroad.

The military supplies and loans provided by the towns of Upper Hungary were a positive contribution by any yardstick. For the military leadership, the towns and their various functions constituted a secure hinterland, from which deliveries could be received quickly and without delay. Benefiting from a processing and industrial capacity that was based on the guild system, the towns acquired an important role in the supply of industrial goods, military equipment, clothing, and processed food (such as bread). In these fields, they established a monopolistic situation that even the local landowners were unable to dent. The involvement of the towns and their citizens in the supplying of the army indicates the presence of substantial economic potential, demonstrating perhaps that the condition of the Hungarian towns in the sixteenth century was better than we may have thought.